

عقل و رای

عمومہ میراث دہلی

2005

منتديات اقرأ الثقافي

1. *Journal of the American Medical Association*, 1997; 277: 1039-1043.

www.kjru.ac.ir/journal/index.php/ijer

حکومتی جمهوری کوردستان
وزارتی بوشنبیری
بمیزه بهیتنی گشتی چاپ و بلاو کورنموه
زنجیره (۳۶۶)

عه قلّ گه رای

هوومه رهیرو ده لی

۲۰۰۵

سلیمانی

عمقل كمرایی

نووسینی، عومەر مہراودہ لی

بابەت: لیکۆلینەو

نەفسەسازی کۆمپیوتەر، مەھدی ئەمەد

ھەلەبێ، نووسەر

سەرپرشتیاری ھاب: سەلام فاتح

نەفسەسازی بەرگ: داری ھەمال

ھاب: ھایفانە ی روون

تیراز: ۱۰۰ دانە

ژمارە ی سپاردن: (۶۷) ی سالی ۲۰۰۵ ی وەزارەتی روشنبیری پەدراو

www.roshnbiri.org

ھەلگىرى ئەو بەلگە سەلمىزانە بوون. ۋەك چۆن بىرمەندو ھەيلەسوفان
 لە لىككەندە ۋەى سروشتو دەۋرىيە رو بوون بەگشتى پووبەپوى ھەلە و
 لىككەندە ۋەى جۆراۋ جۆر بوونەۋە، بەھمان شىۋە ھەلسەنگاندن و
 لىككەندە ۋەى دەقەكانى ئايىنىش، بەدەرنىن لە ھەلە ۋە خويىندە ۋەى جۆراۋ
 جۆر. ھەل ۋە مەرج و بارودۇخى دۇۋارو سەختى كوردستان بەتايىيەتى و
 عىناق بەگشتى، كارتىكى ۋاى كرد، كەنوسىن و بابەتى فېكىرى ۋە ھەلسەفى
 پانتايىيەكى كەمىيان بەرىكەۋى. ئەمەش بىۋارى بۆگوتارى شىعەرى
 پەخساند كە بېيىتە گوتارى زالى ناۋ پۇشنىبىرى ئىمە. پۇشنىبىرو
 خويىنەرى كورد جگە لە زمانى كوردى زمانى ۋە رەبى سەرچاۋە يەكى
 دىكە بوۋە بۆفېرېۋون و شارەزا بوون لە ھەلەنگو پۇشنىبىرى گەلانى
 دىكە، لە عىراقى بەعسىشدا بەھۋى ئەو دەرگا داخراۋىيەى سەردەمى
 پۇشنى بىۋەس نەك خويىنەرو پۇشنىبىرى كورد، بەلكو خويىنەرو پۇشنىبىرى
 ۋە رەبىش لە زۆرەبى بزانە فېكىرى ۋە ھەلسەفى ۋە ئەدەبىي ۋە ھونەرىيەكانى
 جىھان بى ئاگابو، كارو چالاكى و بىرو بۆچۈۋنى بىرمەندو ھەيلەسوفان،
 بە ھۋى ئەو بارودۇخە ناھەموارو سەختە، دەرەنگ گەپشتەنە ۋولائى ئىمە.
 لەدۋاى پاپەرىنەۋە بزاۋىتىكى فېكىرى ۋە ھەلسەفى لە كوردستان بەھەلى
 كۆمەللىكى ۋەك (پەھەندە) ۋە (ژيان) دەستى پىنكرد. ھەرىكە لە ۋە ۋولائە
 بانگەشەى گوتارىكەيان كرد، كەبوۋە ھۋى جۆرە داپرانىك لە گوتارى پىش
 خۋى، كەلەگوتارىكى شىعەرى و سۆزگەرايىدا بەرجەستە بوۋبوو. ئەمەش
 ئەۋە ناگەيەننى كەگوتارى شىعەرى و سۆز پىۋىست نەبى، بەلكو مەبەست
 لەۋەيە كەگوتارىك ئەۋەندە بالادەست دەبى، بۋارىكى ۋاناھىلئىتەۋە
 گوتارەكانى دىكە بىنە قسە.

سروشتى غەقىل

ھەر لەۋكەتتە، كەمۇقۇ لەۋ سەرزەۋىيەدا، ئەركى جى نىشىنايەتى
 بى سىپىزۋە، لە بەرامبەر ژىنگە دەۋرۋەرو گۇرپانكارىە سىروشىيەكاندا،
 دوۋچارى تىرامان و بىركىرنەۋە ھەلۋىستى جۇرۋجۇر بۋوۋە
 بىدۋاى ۋەلامى پىرسىيارە چارەنۋوس سارەكاندا گەراۋە.
 ئەۋەندەى ۋەلامەكان مۇقى پۋۋەپۋى كىشە ۋەگىرەت كىرۋتەۋە،
 ئەۋەندە پىرسىيارەكان نەبۋنەتە گىرەت ۋەكۋسپ، چۈنكە سىروشى
 پىرسىيار ئەۋەندە ئالۋزۋ پىر كىشەۋگىرەت نىيە، ۋەك ئەۋەندەى ۋەلامەكان
 مابىە مىشت ۋەمىرۋ لىدۋان ۋەمىلانىتى نىۋان بىرۋاپ ۋەيەلسوفان
 بەتايىبەتى ۋەكۋەلگەى مۇقايەتى بەگىشتى بۋوۋە. تۋاناۋ دەسەلات ۋە
 غەقىل ۋەئاستى ھۇشيارى دەست نىشانى سىنۋىۋى ۋەلامەكانى كىرۋوۋە.
 كاتىك مۇقۇ لەپىشت بەستىن بەغەقىلىش، بۋۋەلامى ھەندىك پىرسىيار
 كەۋتۋتە گۈمانەۋە، ۋىكرپاى غەقىل ۋەيال ۋەفسانەش رۋلى بىارۋ
 ئاشكرپان، بۋۋەلامى پىرسىيارەكان بىۋە. ۋالابۋنى دەلاقەى ۋەفسانەۋ
 خەيال بەرەنجامى دەستە ستانى ئەقىلى مۇقۇ بۋوۋە، لەبەرامبەرۋەلامى
 ھەندىك لەۋپىرسىيارەنەدا. ئەمەش تىنۋىتى مۇقى بەدىرۋاى مىرۋوۋ
 بۇدۋىزىنەۋە ۋەگەيشتىن بەۋەلامەكان دەرخستۋە.

دىارەۋەلامەكانىش بەئەندازەى شارەۋاى ۋەئاستى ھۇشيارى
 كەسەكان لىكىدى جپان. ۋەلامى زۆرەجىايە لەۋەلامى ئەۋ چىنە دەستە
 بۇزىر (النخبه) يەى كەھەرۋا بە زۋىۋى ۋە بى تىرامان، ۋەلامى نەداۋەتەۋە
 رەھەندە نادىارۋ شارەۋەكانى پىرسىيارى دەست نىشان كىرۋەۋەلامى
 جۇرۋجۇرى بۇپىرسىيارەكان خستۋتە ۋوۋ. مىلانىتى نىۋان بىرپارۋ
 ۋەيەلسوفان پانتايى ۋەلامەكانى فرلۋانتر كىرۋوۋە بۋوۋەتە ھۇى

بە شێکە لە خواستە مەرۆکە دەپەوی بە ھۆیە جیھانیکی دیکە لەم دیو ئەم جیھانە بێنراو ھەست پێکراوە بدۆزیتەو. خەونی نادیار ئەو پرسیارە، کە بەردەوام مەرۆک لە ھەرقوناغ و بارو نۆخ و ئاستیکی ھۆشیاریدا بێ کەس دەپەوی. عەلی عیزەت بێگوفیج دەلی ((بۆئەو پەگ و پێشانی ھونەر لە ناو ئاییندا بدۆزینەو، دەپە بگە پێینەو بۆ چاخەکانی پێش مێژوو، ئەو کاتە ئەو پاستیەمان بۆ دەردەکەوی کە ئاین و ھونەر و پەوشتە سەرەتاییەکان بەک سەرچاوەیان ھەیە، ئەویش بریتیە لە ئارەزووی مەرۆک بۆ جیھانیکی نادیار))^(۱).

(کانت) لە ھەروایە داو، کە گەشتن بە پاستیەکانی ئایین لە پێگە عەقڵی پوشتەو، پێرسەیکەکی ناتەواو و عەقڵ و میتافیزیک نابێ بە یەکەو بەس بکێن، بۆری عەقڵ و میتافیزیک لە یەکدی جیان، کانت پێی وابوو کە دەکەوێ دەشی باسی خودا و ئازادی و ئەمری بکێ، بەلام ئەم باسانە، دوور لە چوارچێوەی پێویستیەکانی ھونەر، مەرۆک بۆ چاری گومرایی و سەر لێ شێوان دەکەن^(۲). مەرۆکەو چۆن لە پێگە عەقڵەو، ئەو ژینگەو دەروەرەکی ناسیوە کە تێیدا ژیاو و جیھانی بێنراوی لێکدەوێ و بە پێی ئاستی گەشە عەقڵ و ھۆشیاری، لەو چوارچێوەدا، چەندین بێر بۆچوون و ھەولی بۆ لێکدانەوێ ژیان و بوون پێشکەش کردووە، بە ھەمان شێوە سنووری ئەم جیھانە بێنراوەشی بە زاندووە و ویستوویەتی لە جیھانی نادیار بەگ. لە پال ئاییندا کە، بە شێکی جیھانی نادیار بە ھۆی نێرراوەکانی خودلەو بۆ مەرۆک ئاشکرا کردووە، فەیلەسوف و بیریارانی قسەیان لەو جیھانە نادیار کردووە. ئەوێ لە پانتایی مێژووی مەرۆکە تێدا، زیاتریوەتە ھۆی مەملانێتی نێوان بیریارو فەیلەسوفان و ھەلگەری پەیاپی خودایی، لایەنی نادیار بوو، چ

مه عريف ده ست پټكردن له ناوه وه بژده روه چاكره له دهره وه بژ
ناوه وه. بږيه ديكارت بږوا هټان به خومان، يان به واتايه كي ديكه
دلنبايمان له وهى كه بيرده كهينه وه كه واته ههين و بږوا هټانمان به خودا
پاستى حاشا هه لنگرن، چونكه له سروشت و زگماكه وه سه رچاوه يان
گرتووه^(۱). نڅر جار مرقه دواى بيركړنه وه و تيرامان ده گاته نه و
به رنه جامه ي كه بږوا به هه نديك له پاستيه كان بيټى، نه مهش زياتر كارى
بيريرو فهيله سوفانه. هه ر هه مان نه و راستيانه ي كه له لايه ن نه و بيريرو
فهيله سوفانه وه دواى رامن و بيركړنه وه بږوايان پي ده هيندرى، نه و
خه لكى ديكه دوور له تيرامان و بير كړنه وه ي بيريرو فهيله سوفان به
هوى سروشت و زگماكه وه بږوايان پي دينن و پاستى بونيان ده سه لمينن.
ليتره دا مه به ست له وه نيبه كه بيركړنه وه و تيرامان تاييه ت بي به
هه نديك كه سو له وانه بيريرو فهيله سوفان و سروشت و زگماكيش تاييه ت
بي به هه نديكى ديكه. هه موو مرقه ك خاوه ني رامن و بيركړنه وه و
سروشت و زگماكيشه، به لام جياوازييه كه له وه دايه، كه هه نديك له و بيريرو
فهيله سوفانه له نه جامى پشت به ستنى زياتريان به عه قل و تيرامانه وه
سروشت و زگماك پشت گوئ ده خن. هه رچه نده نه و سروشت و زگماكه
نڅر جار به ناگا نيټ و نه و كاته له گه ل عه قلدا ناشت ده بيته وه. بږيه نڅر
له و بيريرو فهيله سوفانه ي به دريژايى ميژوو، دواى نه وه ي له پيڼگي
عه قل وه نه گه يشتونته، هه نديك پاستيه كان نه و به هوى به ناگاماننى
سروشت و زگماكيانه وه، هه ستيان به هه له كانى عه قل كړدوه و بږوايان
به خودا و راستيه نادياره كان كړدوه.

عقل نه و پانتاييهی له ژبانی مړوځ دا ډاگير كړدوه، كه ټولې بړ
ناسين و ټوږينه وهی نهينېه كانی سروشت و ټوږينه وه و داهيتانه كان

له بواری زانست و زانیاری و نه ستوودا گرتوته وه. چونکه دۆزینه وه زانستیه کان و په ی بردن به نهینه کانی سروشت نه ونه ده ی کاری عه قله، نه ونه ده کاری سروشت و زگماک نییه. وه نه بی لیره دا بمانه وه ئی دۆزینه وه کانی بواری زانست و زانیاری به عه قل بسپیرین و نادیاره کان به سروشت و زگماکی مرقۆ. چونکه له قورئاندا چه ندین ثابته ه ن که مرقۆ هانده ده ن بۆ نه وه ی له رینگه ی عه قله وه، خودا بناسی، به لام جگه له عه قل مرقۆ خاوه نی نه و سروشت و زگماکه ی که به مه زیه وه خودا ده ناسی و پروا دینی. ئه رکی عه قل وه ک چون دۆزینه وه و په ی بردنه به نهینه کانی سروشت و لیکدانه وه ی دیارده کان، به هه مان شیوه ش نه و ئه رکه ده بینێ که خودا بناسی. ئه رک و پۆلی عه قل له ژیا نی مرقۆدا، تایبته نییه به سه رده م و کات و شوئینیکه وه، به لام ده شی بگوتری عه قل له سه رده م و قوناغیکدا جیا یه له سه رده م قوناغیکی دیکه و ده ره نجامه کانی عه قل له قوناغ و سه رده مه کانداجیا وازیان هه یه. عه قلی تان و کۆ کاریگه زیان له سه ریه کدی هه یه. فه یله سوف و بیراران نه و تاکانه ن که کاریان له عه قلی کۆ و نۆقه کربووه و عه قلی نه مان که متر کاری له عه قلی بیریارو فه یله سوفان کربووه، چونکه بیر یارو فه یله سوفان خاوه نی پوانین و بۆچوونی تایبته تی خویانن و نه و پراویچوونانه یان هه ندیک جار له گه ل پای گشتی کۆمه لگه دا دژایه تی نییه و نۆد جاریش دژایه تی هه یه و به پیچه وانه وه یه. نه گه ر بیریارو فه یله سوفان بپروا پوانینیان له گه ل پوانین و بۆچوونی کۆمه لگه داوه ک یه ک بی و له هه ندیک بابته دا هاو پابن نه و شیولزی ده ربرینی هه ریه کتیکیان لیکدی جیا یه. په یوه ندی نیتوان عه قل و میتافیزیک له لای فه یله سوف و بیرارانێ نیسه لامی مایه ی مشت و مهر و گفتوگۆ بووه. (مه مه دعابد

ئەلجەبرى) باسى ھەلۋىستى فېكرى لىك جىيە ھەرىكەت ھەقارابى و ئىبن
 روشدو ئىبن سىناو ئىبن خەلدون دەك^(۶). بىر يارنى ئىسلامى
 بەكەك ۈرگەن ھەقەلە سۈفە يۈنەنەكەن، ھەرىكەت ھەقەلە ئىستۈ
 ئەفلاتون، بۈنە خاۋەنى چەندىن قۇتباخەنى فېكرى و ھەقەلە رابى.
 ھەقەلە قۇتاغ و سەردە مەكەدا، مۇسلمانان ھەقەلە رامبەر بىرۈ بۈچۈن و تىزە
 فېكرى ھەقەلە سەفەبەكەنى بەرامبەر دا بۈنە تە بۈبەش، ھەقەلە نەدىكىان
 بەتەن كىرۈنە تە ھەقەلە كۆمە لىكەشەن و ھەقەلە رىان كىرۈنە ھەقەلە ل پاراستىنى
 بىنە ماكانى ئىسلام دەركەيان ھەقەلە پۈۈى ئەو بىرۈ بۈچۈن، ھەقەلە سەفەى و
 فېكرىيەنە دا دانە خەستۈۈ.^(۷) تۆر جەنەم دەركە داخەستە نەك
 ھەقەلە قازانچى بىزۈتى فېكرى ئىسلامىدا نەبۈۈ، بەلكۈ زىانى لىداۋە: چۈنكە
 ئەكە ھەقەلە سەردەم و پۆزگەرتكە دەركە ھەقەلە پۈۈى بىرۈ بۈچۈن بەرامبەر دا
 داخەبى، ئەو ھەقەلە سەردەم و بارۈدۈخەكى دىكە ھەقەلە دەركە دا ھەقەلە يەكە
 دىكە ۈ، ئەو فېكرە دزەى كىرۈۈ ھەقەلە تە ناۋە ۈ. ھەلۋىست و
 بۈچۈن ئەو پۈۈىيەكەن بەرامبەر بەقەلە سەفەى يۈنەنەكەن جىابۈۈ
 ھەلۋىستى مۇسلمانان، جۆرى كەك ۈرگەن و رەتكرەنە ۈى ھەرىكەت
 ھەقەلە پۈۈى و گەلەنى مۇسلمان لىك جىيە. جەبرى پۈۈى واپە،
 كە ئەو پۈۈىيەكەن ئەقەلە تۈنەن لە پۈۈىيەكەن بەھەقەلە كىرەنى
 مەقەرىفە داۋە رگەت، بەلام ھەقەلە مۇسلمانەكەن بۈمە بەستى بەھەقەلە
 كىرەن يەن خەمەتكرەنى ئايدۈلۈزىاۋە رىان كىرەت. ئەمەش بۈۈ ھەقەلە
 ئەۋەى كە، بۈۈ قۇتباخەنى لىك جىيە سەھەلەبەن، ئەۋىش قۇتباخەنى
 (بەغدا) ھەقەلە خۆرەلاتو (قورنوبە و فاس) ھەقەلە خۆرەلاتو.^(۷)
 ھەقەلە كەتەك ھەقەلە سەفەى بىزۈتە فېكرىيەكەن ھەقەلە خەمەتى ئايدۈلۈزىاۋە
 بۈۈن، ئەۋا چەندە ئەۋا ئايدۈلۈزىيەكەن كەك ھەقەلە سەفەى تىزە

سہرہ تاو دہستہ پکی جیاوازیہ کہ لہ و بنہ ما سہرہ کیہ و ہ، کہ
 ہلویست و تپوانینی مرقہ لہ بہ رامبر نہ م گردوون و سروشت و ژینگہ
 دہرہ خا۔ پرسپاری سہرہ کی و چارہ نووس ساز کہ پہیوہندی بہ ژیان و
 داهاتوی مرقہ و مردن و زیندووبونہ و ہ دوی مردنہ و ہ ہ، لیرہ و
 دہست پندہ کا، کہ مرقہ لہ کویتہ ہاتوہ و چون دروست کرلوہ و
 سہرہ نجامی دوی مردنی چپہ؟ وہ لایم نہ م پرسپارانہ لہ لای مرقہ
 پروادار بہ گشتی، جینگہ و نہ مہش خالی جیاکہرہ و ہ نیتوان فہلسہ فہی
 یونانیہ کان و موسلمانان بوہ۔ بڑیہ بیریارو فہلسہ سوفانی نیسلامی،
 کاتیک بہ فہلسہ فہ و ہوانینی یونانیہ کان سہرسام بوون و لیکدانہ و ہ
 گفتوگویان لہ سہرہ کرد، ہریہ کیک لہ و بیریارہ نیسلامیانہ بہ درژایی
 میژو لہ ناست نہ و خالہ دا خاوہنی یہ ک ہلویست بوون۔ جیاوہ زیہ کہ
 لہ و لایہ نہ و ہ بوہ و بہرہ وام نہ م لایہ نہ دوہارہ دہبتہ و ہ، کہ تابیہ تہ
 بہ و تپوانین و بیروہ و چونانہ ی کہ دہگوژن و جینگہ رنن و نایینی پیروزی
 نیسلامیش لایہ نی گژاو نہ گژاوی بوون کردتہ و ہ۔ مرقہ ہرلہ و کانہ و ہ
 کہ خوی لہ م سہرہ و بیہ دیوہ و نہرکی جی نشینانہ یہ تی پی سپیرا و ہ،
 وزہ و تواناکانی خوی بق دوزینہ و ہ نہینہ کان نہ م سروشت و ژینگہ
 بہ کارہینا و ہ، کہ تیبدا ژیا و ہ۔ ہندیک لہ و نہینس و لایہ نہ نادیارو
 شاروانہ، بوہر لہ و وزہ و توانا و عہ قلی مرقہ بوون“ بڑیہ خودا
 بہ پیٹفہ مہراند، سہرچا و ہ بوون و وہ لایم نہ و پرسپارانہ ی بق ناردوہ،
 کہ پہیوہندیان بہ نادیارہ و ہ ہ بوہ۔ ہر کاتیک مرقہ گوی بق پہیامی
 پیٹفہ مہران نہ گرتبی و پروای پی نہ ہینابن، نہ و بق دوزینہ و ہ نہ م
 نہینس و لایہ نہ شاروانہ بوہ تہ خاوہنی چہ ندین وہ لایم جژاو جژر
 کہ مرقہ یان نہ گہ یاندتہ نہ نجام و ناکامیک دلتیای بہ خشیان نہ داوہ تی“

بۆیە وەلامی ئەم پرسیارە میتافیزیکییانە ئەفسانە و بیرو بۆچوونی ھەلە و
 دوور لە پاستییان لە خۆگرتووە. زانا یان و بیریاری ئیسلامی لە پال
 لێکدانەوە و پاشە کردنسی دەقەکانی قورئان و فەرموودەکانی
 پیغمبەرەو، پرۆژەی فیکری و عقلانیان پێشکەش کردووە، ھەر
 خودی ئەم لێکدانەوە و پاشەکردنە، پرۆسەیەکەی عقلیە. دەبێ ئەوەش
 لەبەر چا و بگیرێ کە گەلێک راستی ھەیە لە پێگەی عقلەو پەڕی پێ
 نابێ " ئەمەش مانای ئەوە نییە کە مرۆڤ لە پێگەی عقلەو پاستییە
 نادیارەکان نادۆزێتەو. کێشە و تەنگژەی عقل و میتافیزیک لە خۆڕاوا
 بەرەنجامی ئەوە بوو، کە سنووری تخیلی، ھەر یەکێک لە دووانەیان
 تێکەڵ کرد، سروشتی مرقفیش وایە، دەستبەرداری ئەو پرسیارانە نابێ
 کە پەڕەندیان بە جیھانی نادیارەو ھەیە، فەیلەسوفانی خۆڕاوا لەو
 لایەندا نەگەیشتونەو ئەلامیک کە دلدنیایان بکا، چونکە بۆ گەیشتن
 بەو لامی راستی ئەو لایەنە پشتیان تەنھا بە عقل بەستووە، تەنانت
 لەو لایەنەشدا کە کاری عقل، یەک دەنگ نین. مارکس و نیتشە کە دوو
 فەیلەسوفن ھەریەکەیان لە بیدگایەکی عقلی جیاوێزەو دەروانن.
 ((نیتشە ژێدەرترین فەیلەسوفی سەردەمی نوێیە کە ئایەتی مێگەل و
 ھاوکاری کۆمەلایەتی دەکا، ئەو مێگەلانی لای ئەو نیشانەن بۆ
 جەماوەر. ھەر ھا لە بەرئەوێ بە پیتی بۆچوونی نیتشە و یستی ھێز
 ئامارە پە بۆ ھاتنەدی ئامانجی تاکە کەس لە لای ئەو فەیلەسوفە تا
 تاکە کەس لە کۆت و پەڕەندی مێگەلدا بێت (ھەرچەندە ئەو کۆت و
 پەڕەندە لە خزمەتی بەرزەو وەندی گشتیشدا بێت) ھەر وەرچەرخانیکی
 سیاسی ئابووری رویدات، ئەم وەرچەرخانە ناتوانێت تەنگر چەلەمەکانی
 ژبانی نوێ چارەسەریکات، بەلکە ھەر ھەوک خۆی دەپەلێتەو بەبێ

گۆرانکاری. ئالیزه دا جیاوازی ره گو ریشهیی و بنچینهیی نیتشه له گهل (مارکس) دا ده رده که ویت. له کاتینکا ده لسه فهی مارکسی فه لسه فهیه کی کۆمه لایه تی و ئامانجی هینانه دیی به رژه وه ندییه گشتیه کانه، که له خزمه ت زۆرینه ی خه لکدایه))".

مرۆڤ ته نها له عه قل و لایه نه بینهراوه کانه به درێژایی میژوو لیکدانه وه و بیرو دای جیاوازی نییه " به لکو کێشه وه نگژه ی مرۆڤ چه ند بواری بینهراوه کانی گرتۆته وه، ئه وه نده ش له بواری میتافیزیک و لایه نه نه بینهراوه کانی گرتۆته وه. له گهل دروستکردنی مرۆڤدا پرسیاره میتافیزیکیه کان له دایک بوون. ئه گه مرۆڤ له سه رده م قوناغیکی میژوو بیدا به هۆی عه قل وه چه ندین کێشه ی چاره سه رکردن و گه لیک نهینیی دۆزبێته وه و له بواره دا دلتیا بوویی، ئه وا پرسیار له نادیار هه رکاتیک دوور له رینۆیتی خودایی بوویی و مرۆڤ له و باره وه گویتی بۆ پێغه مبه ران نه گرتبی، ئه وا دوو چاری قه یران و ته نگژه بووه و نه گه یشتۆته ئاکام، که رچی نکو لیشی کردبی و پنی و ابوو بی ئه نه جامیکی ده سته که وتوووه. ئازاده مه ده لی: ((لیزه وه شپاوه وتنی ئه وه ی که ده ریا زبوون له چنگ میتافیزیک ئاسان نییه و ئاسانیش نییه به ره م هینانی تیگه یشتن له مه پ دیاره کانی ناو بوون به بی میتافیزیک. . . . (۱۰) لیزه دا مه به ست له وه نییه که پرسیا ری میتافیزیک پرسیا رکی عه قلانی نییه " به لکو ئه وه ی گرنگه ئه وه یه که وه لامی ئه م پرسیاره عه قلانییه، گه ره چاوه که عه قل و بی ری مرۆڤ بی، ته نگژه و کێشه ی لێده که ویتته وه. عه قلی مرۆڤ سنووردار نه کراوه که ته نیا بیر له دیارو بینهراوه کان بکاته وه " به لکو عه قل بیرکردنه وه له نادیاره کانیش له خۆی ده گرئی. ئازادی مرۆڤیش له وچه که ساته وه ده ست پێتاکا که له نیتوان بروا

هه‌ینان و بێ بڕواییدا ئازادی پێ به‌خه‌راوه " به‌لکو دواى هه‌لبژاردنى هه‌ریه‌كێك له‌مانه ئازادی به‌رده‌وام ده‌بێ. پاك و پیرۆزى ئیسلام و ئایینه ئاسمانیه‌كان به‌گه‌شتى پاساوێك نییه‌ بۆ نه‌وه‌ى سنوورى عه‌قلانیه‌ت ته‌سك بکړیته‌وه، وه‌ك له‌مێژووى ئیسلامدا به‌هۆى جوړیك له‌خوێندنه‌وه بۆ عه‌قل، چه‌ندین كیشه‌و قه‌یران له‌كۆمه‌لگه‌ى ئیسلامیدا روویاندا. هه‌روه‌ها لادان و سووركه‌وتنه‌وه‌ى قه‌شه‌و پاپاكان له‌په‌یامى عیسا (سه‌لامى خودای لێ بێ) دیسان نابێته پاساوێك كه عه‌قلانیه‌ت و عه‌قلگه‌رایى، گه‌رچى چه‌ندین هه‌نگاوى گه‌رنكى نابێ و چه‌ندین نه‌یى دۆزبێته‌وه، سووره له‌ره‌خنه‌و كۆمه‌لگه‌ى رووبه‌روى قه‌یران و كیشه نه‌كردۆته‌وه. ((له‌نه‌جامى كاركردن و گه‌یشه‌نى عه‌قل به‌گه‌وره‌ترین سه‌ركه‌وتن، نه‌یه‌لێزم هاته‌كایه‌وه، كاركردنى عه‌قلی كۆمه‌لگه‌ى مۆدێرن، توانى هه‌موو دنیا به‌ته‌كنو‌لوژیا بكات، پاش ئه‌م هه‌موو سه‌ركه‌وتنه‌ نه‌یه‌لێزم به‌كۆمه‌لگه‌ى مۆدێرن به‌خه‌را. له‌راستیدا ئه‌م دیارییه‌ كۆمه‌لگا له‌خۆیه‌وه به‌خۆى به‌خه‌شى.))''' ته‌بابی و ناكوكمی نێوان عه‌قل و ئایین، په‌یوه‌ندى به‌و شتێواره‌ خوێندنه‌وه‌ و تێگه‌یشه‌نه‌وه‌ هه‌یه، كه‌خه‌لك به‌گه‌شتى و بیریرو فه‌یله‌سوفان به‌تایبه‌تى بۆه‌ریه‌ك له‌عه‌قل و ئاین هه‌یانه. له‌م نێوانه‌ش دا ده‌سه‌لات، رۆلى خۆى ده‌بینى له‌دیارى كردن و ده‌ستنیشان كردنى شتێوازى په‌یوه‌ندییه‌كه‌.

كانتلك باسى سنووروتخوبىكى بىارى كراو بۆعه قل ده كرى،
 نه مه له كارخستن و په كخستننى چالاكويه كانى عه قل ناگه به نى به لكو
 هه ولدانىكه بۆناساندنى نه و جوغرافىايه ي كه عه قل له پانتاييه كه پيدا
 ده توانى بۆل و نه ركى خوى وهك پىويست بىينى كاتيكيش په هه ندىكى
 په هاده دريته عه قل و سه ره وهى ميژووى پى ده سپىري، نه مه ش
 زياده په وييه كه، وهك نه و سنووردار كردنه ي عه قل كه به هر پاساوڅك بى
 بوارى جولان و گورانى نادرى. نه گه ر دان به وه دابندى كه له ميژووى
 ئيسلامدا، به هوى به هه له خويندنه وهى ده قه كانى ناين، ستم له عه قل
 كرابى و نه مه ش بوويته مايه ي چه ندين كيشه و قه بران، نه واله خورثاواش
 به هوى په هايى به خشين به عه قل به تاييه تى له قوناغى بۆشنگه ريده
 جزره ستميكى ديكه له عه قل كراوه. نابى نه وراستىيه فراموش بكرى،
 كه بزافى عه قلگه رايى له خورثاوا، چه ندين ده ستمكوتى گرنگى پيشكش
 به مرقاىيه تى كردو مؤييزنه نه و قوناغه بوله ميژووى مرقاىيه تىيدا،
 كه خورثاوا و جيهانى ئيسلامى نه يتوانى له به رامبه ر بزاف ووه رچه رخانه
 ميژووييه كه پيدا سه رسام نه بى و لاسايى نه كانه وه ويه هره ي لى وه رنه گرى.
 نه گه ر چى بزافىكى له م چه شنه، پيشتر له ميژووى ئيسلامدا ده ركه وتو
 چه ندين بيريارو زاناو فويله سوفى ئيسلامى وهك شافيعى و ئيبن رقدو
 كه ندى و فارابى و ئيبن خه لدون و چه ندانى ديكه و چه ندين قوتابخانه و
 تيزى فيكرى و فلسفه ي سريان هه لدا به لام نه م بزافه عه قلگه راييه
 له هه ل و مه رج وقوناغىكى ناله باردا بوو، كه ورده ورده له په وتى خوى
 لايداو نه يتوانى نه و نه ركه جى به جى بكا، كه له پىتاويدا هه نكاوى نابوو.
 كيشه و قه يرانى عه قلى موسلمان، ده ره نجامى مامه لى هه له بوو له گه ل
 هه ريك له گزپاوو نه گزپاوه كاندا. زانايان و بيريارانى ئيسلامى نه و ننده ي

لێكۆلینه وه و توێژینه وه یان ده رباره ی نه گهراوه كان كړبووه و له م لایه نه دا
 مشت و مېړه قسه یان كړبووه نه وه نه ده باسیان له لایه نه گهراوه كان
 نه كړبووه كه عه قل ده بئی پۆلسی خسوی له وباره دا ببینی،
 له كاتیکدا كه ئیسلام جهخت له سهر عه قل و گرنگیدانی ده كاته وه. ئه مه
 نه ك ته نهاله بواره هه ست پێكراو و بینراوه كاندا، به لكو بېوا هیتان
 به په روه ردگاریش پړۆسه یه كی عه قلییه و كاتیک پتیه مبه ران بانگه وازیان
 بۆ ئایینی خودا كړیب و خه لكیان بانگ كړیب بۆ بېوا هیتان به نادیاره كان،
 خه لك داوای به لگه ی لێ كړبون. خودای گه ودهش به لگه ی به هوی
 پتیه مبه رانه وه نیشانی خه لك داوه، بۆ شه ی خه لك نادیاره راسته كان
 له و نادیارانه جیابكاته وه، كه هه لبه ستران و زاده ی عه قلی مرقۆ
 بوون و نه فسانه و خه یال بانی به سهر دا كیشاون. ئه وه نه ده ی له
 خه یال دان و میژووی ئیته دا ناوی ئه و زانایانه ی كه له بواره كانی فیه و
 زمانناسیدا ناویانگیان هه بووه، به زیندویتی ماوه ته وه ئه وه نه ده ناوی
 ئه و زانا و فیه سوفانه به زیندویتی نه ماوه ته وه، كه له بواره كانی فیه و
 تیزی عه قلانیدا ناویانگیان هه بووه. هه رج نییه دوو تیزو بېرۆكه و بزاف،
 كه له ناوه پۆكدا چوونیه كن، هه مان شتیوازو به ره نجامی چوونیه كیان
 هه بی" جیاوازی زه مینه و جوغرافیا و هه لومه رجی لێك جیا ده ره نجامی
 لێك جیا به بزوته چوونیه كه كان ده به خشی. ئه گه ره كه و تنی چه ندین
 زانا و بېریاو چه ندین قوتبخانه ی وه ك، موخته زیله به قوناغی پۆشنگه ری
 نه وروپا به راوردبكه ین، ده بینین ده ره نجامی هه ره كه كێك له م دوو بزوته
 هاوشتیه یه له یه كدی جیا یه. ئه مه ش په یوه ندی به ئاسۆی لێك جیا ی
 هه ره كه كێك له م دوو بزافه وه یه، كه له كات وهه لومه رجی میژووی لێك جیا دا
 ده ره كه و تن. ئه و پرسیاره ی كه ده شتی بكری ئه وه یه، كه بۆچی خۆرنا و

توانی بزافى عه قلگه راىى گه شه پېښدلو بېگه په نېټه ناکامېټک، که چى
 خوره لات نه يتوانى شه م بزافه گه شه پېښدا، گر چى ميټوويه کى
 نور تر شى له وياړه دا هه بوو؟ هه ريه که له جابري و نه رگون و ته رابشى و
 عه بدولکه ريم سروش و چه ندانى دېکه وه لامى جور او جورى پرسىارى له م
 چه شته يان دلوه ته وه. مرقه دوو سه رچاوهى هه يه بو مه عريفه و گه يشتن
 به پراستېيه کان، په کيکيان ثابینه و نه وهى دېکه نه وووزه و توانا عه قلبيه يه
 که مرقه هه پنى. هه ريه که له ثابین وعه قل، که دوو سه رچاوهى
 نه بستمولوزين، مامه له کردن به درى زلى ميټوو له گه له هه ريه کيکياندا،
 دهره نجامى جور او جورى لى که ووتته وه. مامه لى خورناوا له گه له ثابین و
 عه قل به جورىک بووه که، جيا بووه له و مامه له کردنى که له خوره لات
 له گه له هه ريه کيکياندا کراوه. دواليزمى ثابین/ عه قل په کيک نين له و
 دواليزمانه لى که دريه په ک بووين، يان په کيکيان بوئه وه هاتې، هه ولى
 سرپنه وهى نه وهى دېکه بدا. محمه مد عابد نه لجابري ده لى: ((نره ستو
 له سه رده مى نه سکه ندرى مه قدونى و له کاتى هه و له فراوانخواز بيه کانى
 له ناسيدا ژياوه، به ره نجامى شو هه ولان لى نه سکه ندر نه وه بووه
 که فېکرى يونانى تېگه له به ثابینه کانى خوره لات بووه، مى سه ده دواى
 کورچى نره ستو دهره و تنى ثابینى مه سيح (سه لامى خواى لى بى)
 بنه ماکانى ثابینى مه سيحى له گه له فله سه فهى نره ستو، که له هه ندیک
 لايه نه وه دريه ک بوون، له هه مان کاتدا که لکيان له فله سه فهى نره ستو،
 به تاييه تى لوزیک وه رگرت))^(۳). نه گه به شېکى په يامى ثابینه
 ناسمانيه کان، تاييه تى بووى به روانين و ديدگای مرقه دهره ياره لى ناديار،
 نه و او پراى په يامى ثابین، مرقه له پيگه لى عه قلى خويه وه شتوازيک
 له بوچوون و روانينى دهره ياره لى بوون و ژيان ده ست نيشان کردوه،

له وباره وه ویتای جۆراوجۆری چ له لایه ن دهسته بژێر (النخبه) یان زۆده ی
 خه لکه وه په تشکله ش کردوه . کاتیک ئایینه ئاسمانیه کان هاتوون و
 په یامیکی نوێیان ههتاوه کۆمه لگه خاوه نی دیدو روانینی تایبه تی خۆی
 بووه و له سه ره تادا دژایه تی ئه و پوانین و بۆچوون و جیهان بینییه ی ئایینی
 کردوه که له گه ل بۆچوون و پوانینی ئه و نا کۆک بووه و له هه مان
 کاتدا له زۆر بۆچووندا هه ردووک لا ته باو کۆک بوون . کاتیک مرۆف بیری
 کردۆته وه ، که ئه و بۆچوون و هه عریفه یه ی به هۆی سروشت و عه قلی
 خۆیه وه ، وه ده سته ههتاوه له گه ل ئه و په یامه ی ئایین ههتاویه تی
 له په کدییه وه نه زیکن ، به وای به و ئایینه کردوه . ئه گه ره ن دیک
 لایه ن گرو هه لگرانی په یامی ئایین ، له هه ن دیک کاتدا دژایه تی فه لسه فه و
 ده سته وه عه قلییه کانی مرۆفیان کردی ، ئه و هه ن دیک دیکه هه ولی
 ئاشته وایی و گونجانیان له نێوان فه لسه فه و ئاییندا داوه . مرۆف هه ره ک
 چۆن له دیارده سروشتی و بینراوه کانی پوانیوه و به پیتی ئاستی گه شه ی
 عه قلی و قو ناغی کۆمه لایه تی هه لوێسته ی له به رامبه ردا وه رگرتوه و
 له چه ن دین به یۆکه و تیزدا ، گوزارشتی له م تیزامان و به یڕکردنه وه یه کردوه ،
 به هه مان شیه به چه ن دین شێوانی جۆراوجۆر له چوارچێوه ی به یۆکه ی
 هه مه چه شن دا گوزارشتی له میتافیزیکیش کردوه . به هه له تیگه یشتن و
 شێواندن ئه و په یوه ندیه ی که له نێوان ، دوالیزمی (ئایین-
 عه قل) دا هه یه ، په کێکه له و گرفتانه ی که به یوه پوه ی مرۆف بۆته وه ،
 هه رکۆمه لگه و تاکیکی ناو کۆمه لگه به شیه یه ک و له پوانگه یه ک وه
 مامه له ی له گه ل ئه م دوالیزمه دا کردوه ، په کێکه له گرفته کانی ناو پانتایی
 فیکری ئیسلامی شێواندن ئه م په یوه ندیه یه . عه قلی ئیسلامی به هۆی
 نزیک له ده قه کانی ئایینه وه ، جۆرێک له پیرۆزی پی به خشراره و له هه مان

دوالیزمی پەسەنایەتی و هاوچەرخی

ئەگەر داھێنان و لایەن ئەستو (ماددی) بێهەکانی ژبانی مەزە
 پە یەھەندیان بە یەھەندیە و هەبێ و ئەمیان ئەوەی دیکە ئەوا و بکا،
 ئەوانە و پە یەھەندی و یەھەدی ئەوا و کردنە بۆ لایەنی کلتوری و پۆشنەری و
 فەرھەنگیش ھەر راستە. گەل و ئەتە و ھە شارستەنە تێبەکان، بە دەرژایی
 مێژوو بە ئەندازە ی پە یەھەندی و نزیکیان لە یەھەندیە و کاریان لە یەھەدی
 کردووە. لە گەل ھەرتیزو بۆچوون و ھەرچەرخانێکی نوێی مێژووییەدا،
 کۆمەلگە بە دیدگا و روانینی جیاو، مامەلەیان لە گەل ئەم گۆرانکاری و
 ھەرچەرخانەدا کردووە. ھەندیکیان پێی قایل بوون و پشتیانینیان
 کردووە و ھەندیکیان دیک بە گومانە و ھە پیران کردووە و ھە پەشەیان
 زانیووە بۆ سەرئە و بونیادە ی کە پەسەنایەتی کۆمەلگە دە پارێزێ،
 ھەندیکیان دیکە لە ئەم ئێوانەدا ھەلۆستێکی میانە پەویان و ھەرگرتووە،
 کاتێک بە پالێبوونە و (الاعجاب) سەیری ئەم تیزوگۆرانکاریە نوێیەیان
 کردووە، پاراستنی پەسەنایەتی و کلتوری کۆمەلگەشیان بە گەرنگ زانیووە.
 گۆرانکاری و سەرھەلدانی تیزو بۆچوونی نوێ لە ھەریوارێکدا،
 جۆرێک لە ناکۆکی و دابەران لە ژینگە و دەورە و داب و نەرتەبە و ھەکان
 لە خۆدەگرت و بانگەشە کردنێکە بۆ ئەو پەسەنایەتیە ی کە لە سەردەم و
 باروئەختێکی مێژووییەدا بە سەر کۆمەلگەدا کێشاوە و دوایی
 لە بێرچۆتە و لە چوارچێوە ی ئەو نوێ کردنە و تازەگەرییەدا جاریکی
 دیکە خۆی نمایش دەکاتە و. پەخەگرتن لە ئێستای پەبووردووی نزیک،
 دەبێتە میکانیزمێک بۆ گەرانە و بۆ پەبووردوویەکی دووی لە بێرکراو
 تەبەھە و پەڕۆزە ی نوێگەری ئەنجام دەری. ”مەرج نییە ھەرتیزو
 بۆچوونێکی نوێ کە لە دەرگای مێژوو دەدا، خاوەنی پێکھاتە یەکی ئەوا

جیابایی لەوانی پێش خۆی، بە لکو دەشی لە پووی ناو دەپۆکە وە جیاوازی
 لە گەل ئەوانی پێش خۆیدا نەبی، بە لام مامەلە کردن بە عەقڵێکی
 جیالە عەقڵی پێشتر، بە رگیکی نوێ بە بەرئە و تیزەدا دەکا و لە دیدگایەکی
 دیکە وە دەخوێندریتە وە، ئەمەش دەبێتە ھۆکاری ئە بۆئەوی ناسنامە ی
 ھاوچەرخایەتی مسۆگەریکا. (مەمەد عابد ئەلجابر) ئە و گۆرانیکارێیە
 بە نموونە دینیتە وە، کە ئیسلام ھێنا بە کایە وە و دژبە نە ریت و
 پەوشتە پاوە کانی سەردەم وە سستا و بانگەشی کرد بۆ گە پانە وە،
 بۆ پابووردوویەکی لە بیرکراو، ئە ویش ئایینی ئیبراھیم، ئایینی تاکخوایی
 (التوحید) بوو، کە پێچەوانە ی داب و نە ریتی باوی ئە و کاتە ی کۆمەلگە
 بوو. لێرەدا پرسی ی گە پانە وە بۆرە سە نایە تی، ھاوشیوێ بوو لە گەل
 پێنسانسی ئە وروپا، کە ئە ویش لە و خالەدا دەستی پێ کرد، کە گە پایە وە
 بۆ کلتوری یۆنانی و پۆمانی، ئە ویش لە تیزو بۆچوونی ھېومانیزم و
 شۆریشیکدا خۆی نواند کە دژبە ئاگەرە کانی مەسیحیە تی باوی ئە و
 کاتە بوو. دواتر لە بانگەشە کردن بۆ چاکسازی ئایینی و گە پانە وە
 بۆ سەرچاوە پەسەنە کە ی مەسیحیە تدا بە رچەستە بوو. "تۆد جار
 بەرھەم و داھێنانێکی سەردەم و قوناغێکی رابوردو، دەبێتە سەرچاوە ی
 بەرھەم و داھێنان لە سەردەم و قوناغێکی دواتر. بە پێچەوانە وە، دەشی
 بەرھەم و گۆرانکاری و داھێنانێک لە ھەر بوارێکدا بێ، نە توانی لە گەل
 ئە و سەردەمەدا ھەنگاوینی و بژی کە ئێ لە دایک بسوو. وە کە چون
 رابوردو پێویستی بە چۆنێتی مامەلە لە گەل کردندا ھە ی، بە جۆرێک کە لە
 خزمەت بزاڤو گۆرانکاری ھاوچەرخایە تیدا بێ " بە ھەمان شێوێ تیزو
 بۆچوونی نوێ و ھاوچەرخیش لە ھەر سەردەم و قوناغێکدا بێ، پێویستی
 بە چۆنیتێ و شێوازی مامەلە لە گەل کردندا ھە ی. لە گەل ئە و ھەزە

به گزیده کدیداچوون، ږنگه یان له گشای فیکرو عه قل گرتووه و
 کړوویانته قوریانی قورخکردنی پانتاییه کانی ده سلات. هه راپه نه
 به جوړیک فیکری بومه به سستی ده سلات به کارهیتاوه و له م حاله ته شدا
 فیکرو تیزه فیکریه کان له په یامی پاسسته قینه ی خویان
 دورکه وتوونه ته وه. هه رکاتیک ناراسته فیکری و عه قلبیه کان له کایه ی
 ململانی ی فیکره وه گولزان وه بۆ کایه ی سیاست و ده سلات و نه و
 گه مه، فیکریان کرده پاشکوی خویان، نه واپوړداده میژووییه کان و
 په یوه ندی نیوان فیکرو دهوروبه ر شوینگی خویان ون ده کن. پوانین و
 دیدگان دهرباره ی په سه نایه تی وهاوچه رختی نوورنن له م گه می و
 بویه ده شی قبولکردن و قبولنه کردنی تیزو بۆ چوونی نوی و ه ولدان بۆ
 دانانی به ربه سست و له مپر له به رامبر شو هه نگاوانه ی به مه به سستی
 گورانکاری و ده ستکاری کردنی روخساری هه ندیک نهریت ده نرین، نه و
 هیزانه یان له پشت و ه بې که به رژه وندیان له مانه وه و ده ستکاری نه کردن
 و دوگماییدایې. هه ندیکیش ناخوشیاریان و به بی ووردبون و وه
 هه له سه نگاندن، گورانکاری و چاکسازیان رت کردو ته وه و به نه ندازه ی
 ناخوشیاری و بی ناگایی خویان، پاساویان بۆ هم ره تکردنه و هیه
 هیتاوه ته وه. نه و مانایه ی عه قل و لوژیک به دوالیزمی ره سه نایه تی و
 هاوچه رختی ده به خشی، جیایه له و مانایه ی هه سست و سؤزو هه لچوون
 پتی ده به خشی. نذر جار لاوازی گوتاری نیستوا هه نوکهی، له کوته سستی
 کومه لدا، کاریکی واده کا که ره سه نایه تی و رابووردو گوتاری زالبین.
 زالبوونی گوتاری ره سه نایه تی و رابووردو، جوره هه ولپکه بۆده رباربوون
 له و گرفتانه ی له نیستادا دینه پی شه و. سروشتی مرقوداده خوازی که به
 ناسانی ده سته رداري نه و دابو نهریت و حاله ته باوانه نه بیت که بووه ته

بە شىك لەنە سنى و لەگەلى راھاتووہ . بۆيە لە بەرامبەر تىزو بۆچوونى
 نويدا سەرەتا ھەست بە جۆرە ترس و گومانىك دەکا . ئەگەر ديوينكى
 گۆرانكارى و نوڤخوازى جوان و سەرنج راكيش بى، ئەوا ديوينكى دىكەى بە
 پىچەوانەوہ يە . ئەم حالەتە بۆ پەسەنايەتيش پاستە ، كاتىك كۆمەلىك
 ديوينكى جوانى پەسەنايەتى دەبينن و داكۆكى ئى دەكەن ، كۆمەلىكى
 دىكە ديوەكەى دىكەى دەبينن و پەتى دەكەنەوہ . ئەگەر مەرۆڤ
 بە سروش گومانى لە نوڤخوازى ھەبى و بە ترسەوہ لە گۆرانكارى و ديار دەى
 نوئى پىوانى ، ئەوا گەپانەوہ بۆ باوہ شى پەسەنايەتى و پاپووردو
 دەريچە يەكە بۆ پزگار بوون لە ترس و گومانە . مەرج نىيە ھەموو
 بانگەشە كردنىك بۆ نوڤخوازى ، لە كۆتاييدا داپرانىك بووبى لە داب و نەريتە
 باوہ كان و خزمەتى بزاڤى فەكرى و عەقلىگە راىي كردبى و كۆمەلگەى
 لە قوناغىكەوہ بردبىتە قوناغىكى دىكە .

هه ره نسی (۱۷۸۹) و هه ولدان بۆ کردنه وهی زیاتری ده رگا کانی عه قل و بانگ شهی نازادییه کانی تالو عه قلیکی (یونفارستی) گه ردوینی جوگرافیای پۆشنکه ریان له سنووره کانی نه وروپادا هیشته وه^(۳).

ههنگاهه خهیرا کانی پۆشنکه ری و ده سکه وه به ک له دوا ی به که کانی و متمانه به خشی نی له پاده به ده به عه قل، وای له عه قلمه ندان و فه یله سوفانی پۆشنکه ری کرد، که نه ک ته نها لایه نه نارۆشن و تاریکه کی پۆشنکه ری و عه قل نه بینن " به لکو خۆشباوه ریان گه یشته پاده یه ک، که پێشبینی نه و په خنه و گرفتانه یان نه کرد که پوهیه پوهیان بۆ وه. نه گه ر کلێسا به ئامانج و مه به ستیکی تایبه ته وه نژایه تی پۆشنکه ری کرد، نه و پۆمانتیکیه کان نه و جهنگه یان به چه کی مه عریفه و فکر کرد. نه گه ر پۆشنکه ری دوا ی کردنه وهی ده رگا کانی عه قل و پڕۆژه په خنیه کی چه ندین ده سته وتی پێشکه ش به کۆمه لگی خۆرئاوا کردبێ " نه و له به رامبه ر ده ره وهی خۆرئاوا دا به پێچه وانه ی نه و بروشمانه وه په فتاری کرد، که مه ر له سه ره تا کانی پۆشنکه رییه وه بانگ شهی بۆ ده کرد. هینده نه فسانه و خه یالی پووچی سه ده له دوا ی سه ده تیکه ل به نایینی مه سیحی بوو، نه یئوانی له به رامبه ر نه و ته وژمه عه قلانی و ره خنیه یی پۆشنکه ری دا خۆی رابگری و هه ره سی هینا. ده مێک بوو کلێسا ده رگای له رووی نه و پرسیارانه داخستبوو، که رۆشنکه ری له سه ره تا کانی ده رکه و تنبیه وه ده یوروزاندن. شکستی کلێسا له به رامبه ر رۆشنکه ری دا، شکستی نه و عه قله دوگماییه بوو که خۆی بۆ وه لامی نه و پرسیارانه ئاماده نه کرد بوو که رۆشنکه ری به متمانه به خۆ بوونه وه له می ده دانه وه. نه و کاته ی که کلێسا وه خبه ر هات و چاوه کانی گلۆفی وویستی لاسایی پۆشنکه ری بکاته وه و وه لامێک بۆ پرسیاره کان بدۆژیته وه،

دیکە دەگۆری. جیاوازی و خالی ھاوبەشی نێوان تاییبەکان بۆ ناستنی تینگە یشتن و باروێخی کۆمەلایەتی لێکجیای کۆمەلگا دەگەڕێتەوە. کات و شوێن و باروێخی لێکجیای ئابووری و کۆمەلایەتی و کلتوری، رۆلی دیار و ئاشکرایان ھەیە لە ھەر گرتن یان رەتکردنەوەی ھەرتێزو بێرو بۆچونێکدا. ھەر گرتن و رەتکردنەوەی ئیسلام یان ھەرتێزو بۆچونێکی دیکە بە پێی جیاوازی عەقلیەت و ھەلو مەرجەکان بەرەنجامی جیاجیای لێدەکەوتتەو. چ تاییب یان ھەر بێروباوەریک کە زادەو ھەلقولای عەقل و ھەزی مرقۇدا، رۆلی ھەیە لە گۆڕینی بێرو بۆچون و روانین و ھەلوئێستی مرقۇدا، بەلام ھەندێ خەسلەتی تاییبەتی و حالەتی سایکۆلۆژی لە مرقۇدا بە شێوەیەکی کتوپرناگۆری. ((مێژوو نووسی ھەرەنسی بەناویانگ (فێردینان برودیل) بۆ تینگە یشتن لە مێژوو باس لە پێویستی لێکجیاکردنەوەی خێرایبە جیاچیاکانی زەمەن دەکات. بەپای برودیک چ زانا کۆمەلایەتیبەکان و چ ئەوانەی کە خۆیان بە مێژووەوە خەریک دەکەن و دەخوازن لە دیاردە مێژووییەکان تێبگەن پێویستە خێرایبە جیاچیاکانی تێپەڕنی زەمەن لە ناو کایە جۆریە جۆرەکاندا لە یەکدی جیا بکەنەوە چونکە خێرایبە تێپەڕین و جوولەی زەمەن لە ھەر یەکێک لە کایەکانی چالاکیە ئینسانییەکاندا خێرایبە و جوولەی جیاوازی تاییبەتە. ئەمەش وادەکات توانای خۆتازەکردنەوە و گۆران لە ھەر یەکێک لە کایانەدا جیاواز بێت لە ویدەیکەیان، جوولەی زەمەن لە کایەیی سیاسەتدا جیاوازی لە جوولەی زەمەن لە کایەیی ئابووری دا، گۆرانەکانی ناو سیاسەت خێراترین لە گۆرانەکانی ناو ئابووری^(١). گەر لە پوانگەی برودیلەو ھەروانین، ئەو پاستییەمان بۆ ئاشکرا دەبێ، کە ئەو ھوارانەی بۆشنگەری گۆڕانی تێدا بەریا کرد، لە یەکیکیانەو بۆ یەکیکی دیکە گۆراوەو دەرەنجام

سەرکەوتنەکانیش لەیەکیکیانەوہ بۆیەکیکی دیکە بەپێی کات و ھەل و
 مەرجی جیاوازی لەیەکیدى جیابوون. ھەولدانى مەزۆ بۆگۆرانکاریی و
 چاکسازی زیاتر لەوکاتانەدا دەستی پێکردووە، کە مەزۆ پوو بە پەوی
 قەیران و تەنگژە بۆتەوہ. مەرج نییە گۆرانکاریی و نوێخوازی و چاکسازی،
 ھەموولایەنەکانى ژيانى مەزۆ بگرتەوہ، چەندین خەسەت و تاییبەتەندى
 کە لە سروشتى مەزۆدا پەگا ژۆیەو بەشیکە لەپێکھاتەى جیگىرو
 بەردەوامى مەزۆ، دەستکاری کردنیان نەک ھەپەشەبە بۆسەر سروشتى
 مەزۆ، بەلکو دەبێ ھەولێ پارێزگاری کردنیشیان بدرێ. نەگەر زانست و
 زانیاری و پێشکەوتنى زانستە مەزۆفایەتیبەکان و کردنەوہى زیاتری
 دەرگاكانى عەقل و ھەولدان بۆدۆزینەوہى نەتینیەکانى سروشت و بوون،
 بوویتە ھۆى ئەوہى کە مەزۆ، دابرائیکی ئەبستمولویى لەنیوان دوتنى و
 ئەمەزۆیداو سەردەم و قوناغ و سەردەم و قوناغیکى دیکەدا بەریابکا، ئەوا
 بەشیک لەو خەسەت و تاییبەتەندییانەى مەزۆ بە جیگىرى ماونەتەوہ.
 ئەو مەزۆفە نوێیەى پۆشنەگەرى بەدوایدوایل بوو، دواتریش نیتشە
 سەرلەنوێ مەزۆفەى تێک شکاندو بانگەشەى بۆئەوہ کرد کە مەزۆ
 تێپەڕتندى و لە سوپەرماندا بەرجەستە ببێ، لەزۆر پەوہوہ لەگەل
 مەزۆفەکەى دوتنیدا جیاوازی نەبوو. ھەولدانى مەزۆ بۆگەیشتن بەزانست و
 زانیاری و ئۆزینەوہى نەتینیەکانى سروشت و مەزۆ، لەھەول و ئارەزووی
 مەزۆ بۆ دەسەلات و دەستبەسەرداگرتن و ھەژموون جیابانابیتەوہ.
 (محەمەد ئەرگۆن) دەلێ: (بى بەریتى (البراءة) تەواو لەسەر زەویدا
 نییە^{۱۳۳}. پۆشنەگەرى لەگەل ئەو پەوہ روشنگەرەیدا، کە بەھۆیەوہ
 کۆمەلگەى مەزۆفایەتسى پێی نایە قوناغیک و مێژوویەکی نوێ و چارەسەرى
 زۆر لەوکیشانەى کرد، کە بەدرێژایى مێژوو گرفت بوون لەبەردەم مەزۆدا،

ناتوانی خوی له و بهرپرسيارتيه بې بهری بکا که له چەندین چیرۆکی تراژیدی و جهنگ و کوشنارو کاولکاریدا خوی نواند. بزلوت و گورانکاریه میژوییه کان، ناراسته و خواست و مه بهستی جیاجیان هیه و له پړوی چه نډیتی و چوښتییه وه لیکدی جیان. مـهـرچ نییه هـرگـورانکاری ووه چه رخان و هـولـدنـیک بچاکسازي و بهره و پيشه و هـرـدنی ژيانی مړو له پړوی نه ستووی (ماد)ی و ماناییه وه، مړو فیان ناسوده کردی و به اختیاریان به دیاری بـو هـیـنـایـی “ به لکو نذر جار دروشم کان پچه وانه بوونه وه. ناکری نه و دروشم په خنه ییه پوښنگه ری سـهـرـدهـمـی خـوی پـی خـوینـده وه، پوښنگه ریشی پسی نه خویندیرته وه. په وتی گورانکاری و میژوی ناراستی جیاجیای هیه، هـنـدی جار گـورانکاری ویرای هـنـگـای چاکسازي و هیئانه دی و دهسته بهر کردنی خواسته کانی مړو، چه ندین گرفت و کیش و مهینه تیش له گـلـ خوی دیتی. بزلوت ووه چه رخانه میژوییه کان، چه نده مړو فیان دلنیا کردی و چاره سـهـری هـنـدی له گرفت و کیش کانیان کردی “ نه ونده ش مهینه ت و نازاریان بو هیئانه. نادره د لـی ((میژو بزلوتیک نییه له بهریه ته وه بهره و نازادی، به لکو بزلوتیکه له تیر و کـهـ وانه وه یق بومبای نه تومی))^(۱). ده شـی تـیزو بیروباوه ریک له میژو ودا، به هوی نه و دروشمانی ده یا نغاته پړو، مایه ی سـهـرنـچ و پا لی بوون بی “ به لام نه و دی گرنگه نه ویه که نه م تیزو بیروباوه په بتوانی وه لامگو ی پرسیاره کانی سـهـرـدهـم بـی. عـهـتـا قـهـرـهـداغی د لـی: ((لیرده دا نه و پرسیاره سـهـرـهـلـدهـدات بـوچـی هـلـگـرانی پـهـیامی نایینی زه رده شتی نه و پوچی قوریانی دانه یان له پیناوی نایینه که یاندا تیدانه بووه))^(۲). له وه لاسی نه م پرسیاره دا د لـی: ((په کیک له هوی سـهـرـهـکییه کانی تیکشکانی

ئايىنى زەردەشتى ھەر لە گەمەرى خۆيداىە ئەویش لەھەق نەھاتنى
 ۋە لامدانە ۋەى ھەموو پەرسىيارەكانى مەزۇفە ^(۱۷۱). پەرسىيارەكانىش
 بەئەندازەى جىاۋازى ژىنگە ۋە ئاستى تىگە يىشتە ۋە ھوشىيارى مەزۇف
 دەگۆزىن ۋە لامەكانىش كاردانە ۋە ۋە بەرەنجامى پېداۋىستىيەكانى ۋە
 سەردەم ۋە بارۋەرخەن، كەكۆمەلگە تىنيدا دەژى. ھەرسەردەم ۋە قۇناغىكى
 مەزۇۋىي، خاۋەنى جۆرىك لەپەرسىيارى تايىبەت بەخۆيەتى ۋە ۋە تىزو
 بۆچۈنەنەى بېرىار ۋە فەيلەسوفان، لەھەر قۇناغ ۋە سەردەمىكى مەزۇۋىيەدا،
 بانگەشەى بۆ دەكەن ۋە لامى جۆرىك لەپەرسىيارى سەردەم ۋە قۇناغىكى
 دىارىكراۋ دەدەنە ۋە ۋە زۆر جىارۋە لامى پەرسىيارى كات ۋە قۇناغىكى
 دىارىكراۋ، بۆ كات ۋە قۇناغىكى دۋاى خۆى ناشى. ئەگەر پۆشنگەرى
 ۋە لامى قۇناغىكى دىارىكراۋى مەزۇۋىيەى بۈۋى، ئەۋا ۋە لامەكانى
 بۆقۇناغەكانى دۋاى خۆى، پېۋىستىيان بەسەرلەنۋى پېداچۈنە ۋە
 دەستكارىكردن كەرد. ئەمەش پېچەۋانەى ئەۋا مەمانە ۋە بېۋا بەخۆبۈنەى
 پۆشنگەرى بۈۋ، كەلەسەرە تاكانى دەركە وتنىدا بانگەشەى بۆدەكەرد.
 (مەمەد ئەرگۈن) باسى پەيۋەندى نىۋان ھەرىكە لەمانا ۋە ھەزموون
 دەكا، كەچۈن ھەرىكە لەپۆشنگەرى ۋە ھەلگەرانى پەيامى ئايىن بەكارىيان
 ھىناۋە "ۋاتە مەملەئىيەكە لەپېناۋى ھەزموون دابۈۋە. لەمەملەئىيە نىۋان
 كەئىساۋ پۆشنگەرىدا، پۆشنگەرى ۋە قەلانىيەت سەركە وتەن. ئەگەر ئەم
 ھالەتە بەراۋەد بىكرى بەمەملەئىيە نىۋان پۆشنگەرانى ئىسلاسى ۋە
 دەسەلاتدارانى ئايىنى لەمەزۇۋىيە ئىسلامىدا، پان مەملەئىيە نىۋان ئايىن ۋە
 عەقل ئەۋا ھاۋكەشەكە لەجىھانى ئىسلامىدا پېچەۋانە بۆۋە، چۈنكە
 لەجىھانى ئىسلامىدا عەقلىيەت شەكستى ھىنا. ^(۱۷۲)

بکین به پروژہ عقلگہ رایہ کہی جیہانی ئیسلامی “ دہ بینین ہدیرہ کہ
لہو دوو پروژہ وودہ رچہ رخانہ میژوویہ دہ سنک وتی گرنگیان پتیشک ش
بہ مرقف کردوہ .

راسته نه وهی جیهانی ئیسلامی به پڕۆژه یهکی شکست خواردو
 ناوزده ده کړی و نه گیشته ناستی پڕۆژه که ی نه وروپا، به لام نه مه به و
 مانایه نییه که یی بایه خو بی ده سته که وت بووه. نه گه ر پیتسانسی
 نه وروپا سه ره تاو ده سته پیکیک بووین بق قوناغی پۆشنه گری و نه م دور
 قوناغه ته واو که ری په کدی بووین، نه وا قوناغی عه قلانی له میژووی
 ئیسلامیدا، دوا ی نه و شکسته ی پوپه پووی بۆوه، نه یقوانی دریزه به
 پڕۆژه که ی بداو به رده وامی پی ببه خشی. ده بسی پیمان وایی،
 که وه چه رخان و گوزانکاری میژووی له م چه شنه ی پۆشنه گری نه وروپا،
 له سه ر زه مین و کاتی دیکه دا ده رکه وتوون “ به لام هه ل و مه رج و
 بارو بوخی دژوارو نامه مو ار پنگر بوون له به رده م نه م
 چه شنه وه چه رخان و گوزانکاریانه دا.

[illegible]

به وه له هه نديك له وانی ديكه جيا ده كرتيه وه، كه فه يله سوفو و بيريارانی
 پۆشنه گهري له و كاته دا گوڤيان ليگه برا كه له ژياندا ما بوون، له هه مان كاتدا
 فه يله سوفانی پۆشنه گهري نه گه ره له هه نديك بهرو بۆچووندا ناكۆك بووین
 نه وا به گشتی كۆك و هاوده نگی په كدی بوون. كۆمه لگه ی خۆرئاوایی
 له وسه رده مه دا له ئاستنكدا بوو كه له زمانی نه و بيريارو فه يله سوفانه
 تیده گه پشت. نه م گوڤ له په كدی پاگرتن و ليكدی حالی بوونه، په كۆك بوو
 له و هۆكارانه ی كه پۆشنه گهرييان به ره و پيشه وه برد. به لام كاتنك
 فارابی و ئهين سينا و چه ندانی ديكه له جيهانی ئيسلامییدا ده ركه و تنو
 چه ندين قوتا بخانه و پښازی فيكری و فه لسه فی په رهیان سه ند، كۆمه لگه
 له و كاته دا، نه گه يشتبووه نه و ئاسته ی له زمانی نه وانه تیبگا.

گۆرانکاری عەقڵیی

عەقڵ ئەو بەخششی خۆدایە، کە مەزۆ بە ھۆیە وە سروشت و دەورووبەرو خۆی و خۆدای ناسیووە. مەزۆ وێرایی عەقڵ خاوەنی چەندین بەخشش و تاییبەتەندی دیکە، کە ھەریەکەیان پۆل و کاریگەری تاییبەتییان ھەیە لە ئاراستە کردنی مەزۆدا و سنوورێک بۆ مامەلە و ھەلسو کەوت و پرەفتاری مەزۆ دادەنێت و سەرچاوەیەکن بۆ ئەو زانیارییانەی مەزۆ ھوێ دەستیان دێت. ئەو ژینگە و دەورووبەری مەزۆ تێدا دەژی ھەر لە بەرابری مێژوو و ھەمە ھەمە، مایەی سەرئێش و بێرکردن و ھەمە مەزۆ بوو و ھەولێ تێگەیشتن و دەست بەسەر داگرتن و تێپەراندنی داو. زانیاری و ھەرفەرفی مەزۆ بەرەنجامی ئەو بەرێک کەوتن و مامەلە کردنی نێوان سروشت و مەزۆ بوو. ئەگەر لە قوناغێک لە قوناغەکانی مێژوودا سروشت و دەورووبەر زالبوونی خۆیان سەلماندبێ و مەزۆیان خستبێتە ژێر پکێفی خۆیان و ھە "ئەوا لە قوناغەکانی دیکە و داوی ھەولێ نەپساوێ مەزۆ بۆ زیاتر فراوانکردنی دەلاھەکانی تێگەیشتن و عەقڵ، زیاتر سروشت و دیاردەکانی دەورووبەر نەتێنێت بە ھەمە ھەمە، بە چەمکی قورئانی رام بوون و دەسەلات و ئیرادە مەزۆیان قبوول کردووە. بێرەندان و فەیلەسوفان ھەریەکەیان بە جۆرێک ئەو پەڕیوێندییە لێک دەدەن و ھەمە ئەو کە لە نێوان مەزۆ و سروشت دا ھەیە، ھەندێکیان عەقڵ بە ھۆکار و پەرگەزێکی سەرھەکی دەزانن کە مەزۆ بە ھۆیە و ھەرفەرفی زانیاری و دەست ھێناو و ھەندێکی دیکە وێرایی عەقڵ ئەزموون و ھۆکاری دیکە بە سەرچاوەی ئەو زانیاری و ھەرفەرفی دەزانن. بە چەمکی ھێکل، ئەو کاتە مەزۆ بە شێک بوو لە سروشت و نەیتوانیووە لە ژینگە و سروشت تێپەرێت و خەیاڵ و ئەفسانە پانتایی عەقڵی مەزۆیان داگیر

کردووه، مړوځ له دهره وهی میژوو سووه، میژوو نه و کاته دهستی پیکربووه، که مړوځ خاوهنی خود هوشیاری سووه و توانیویه تی له سروشت دلبیری و ه ولی تیگیشتنی دلوه. قوتاغه کانی هه ست کردنی مړوځ به سهریبه سستی نه و قوتاغانه ی که به لای هیگل وه، په یوه نندیان به گه شوی عه قله وه هیه و له وگه شیه جیا نابنه وه. عه قل له قوتاغیکدا که سهریبه سته، مانایه کی دیکه ی هیه و سوونی خوی ده سه لمینتی. قوتاغه لیک جیا کانی عه قل، په یوه نندیان به و هه سترکردن به سهریبه سته وه هیه، که له هر په کتک له و قوتاغانه دا دهره که ویت، تاعه قل ده گاته قوتاغیک که له پوحی په هاداو له ده ولته دا به رجه سته ده بی.^(۳۰) هیگل په خنه له وانه ده گری، که هه ست و سوزی نه وانه ی له دلوه سهرچاوه ده گرن، له عه قل جیا ده که نه وه، به پای نه و نه مانه له په کدی دانا پرتن جیا کردنه وه ی عه قل و هه ست به و مانایه نییه که عه قل له سه رووی هه سته وه نییه، نه گهر جیا کردنه وه ی نه مانه له په کدی هاله بی نه و ا هوسه نگ کردنیان هه له په کی دیکه یه.^(۳۱)

په یوه نندی نیتوان عه قل و هه سته کان، په یوه نندی نیتوان قوتاغی پوحی په هاپه له گه ل قوتاغی تری نه و پوحه دا " بویه نه و یاسایانه ی که سهرچاوه که یان بؤ هه سته کان ده گه پیته وه، کومه له یاسایه کن شکست دینن، بؤ نه وه ی یاساو په وشته کانی ناو کومه ل، بگنه قوتاغی په ها ده بی له عه قله وه سهرچاوه بگرن " چونکه عه قل خه سلته تی گشتی هیه. نه گهرچی هه ندیک جار مړوځ به هوی هه سته کانییه وه ده گاته هه ندیک نامانچ و هه به سستی دیاریکراو، به لام نه مه پاساو نییه بؤنه وه ی مړوځ به غه ریزه کانی په قنار بکا.^(۳۲)

پۆلۆ گرنگی عهقل نه و گاته ده رده که وی که ملکه چی یاساکان بی.
 واته قوناغی عهقلی خودی تته پینتی و بچته قوناغی عهقلی بابه تیه وه.
 کانتیک ملکه چی و جی به جی کردنی یاساکان دیته دی که مرۆفواز
 له ناره زووه تاییه تیه کانی بیتی. جیه جی کردنی نه و یاسایانه، نه و
 قوناغانه یه که مرۆف تیدا سه ریه ست ده بی. له و سونگه یه وه سه رپچی
 کردنی نه و یاسایانه له گه ل سه ریه ستیدا ناکۆک ده بی.

ههگل ناماره بۆ نه وه ده کاکه یاساکانیش هه موویان وه ک یه ک نین،
 نه و یاسایانه ی که ده بنه هوی چه و ساندنه وه و ستم و ویست و ناره زووی
 چه ند که سیک له پاشاو دیکتاتور ده کان دیننه دی، له م حاله ته دا چه مکی
 سه ریه ستی ده شپوی و کۆیلا یه تی زیندوو ده بیتته وه". گرنگی و پۆلی
 یاسا له ژیا نی مرۆف داو په یوه ست کردنی به سه ر به ستی و قوناغیک
 عه قلییه وه که له سه رووی عه قلی خودیه وه، پۆلۆ گرنگی ئایین له ژیا نی
 مرۆف دا ده سه لمینی. سه رجه م ئایینه کانی یاسایان بۆ مرۆف هینا وه،
 نه وه ی گرنکه و ئایینه کان جه ختی له سه ر ده که نه وه، جی به جی کردنی
 یاساکانه. برودار چه نده ناماده ی جی به جی کردنی یاساکان بی و
 په پره ویان لی بکا، نه وه نده له سه ریه ستی نزیک ده بیتته وه له و پواکه یه وه،
 که سیک بره و بیتی و یاساکان جی به جی نه کا، له سه ریه ستیه وه دووره و
 کۆیله ی ناره زووه کانییه تی. جی به جی کردنی یاساو فه رمانه کانی خودا
 مرۆف به ره و سه ریه ستی ده بن و له کۆیلا یه تی پرگاری ده که ن. گرنگی و
 پۆلی یاسایه، کاریک ی وای کردوه، که مرۆف کانتیک گو ی ی بۆ په یامی
 پیغه مبه ران پانه گرتی، بۆخوی یاسای دانا وه. نه مه نه وه ناگه یه نی
 که مرۆف هه رکانتیک یاسای دانا، مانای نه وه به گو ی له یاسای خودا ناگری
 چونکه مرۆف ویرای نه وه ی که له سه ری پیویسته گو ی پیه لی خوداو

خواره وهی ثایه ته کان بۆ لیکداونه ته وه، نه وا دواي کۆچی دوايي کردنی پیتغه مبه ر، ده رگا کانی عه قل بۆ لیکدا نه وهی ده ق ئاوه لآبوون. نه مه ش ږنگه ی خوشکرد بۆ نه وهی چه ندین زاناو بیریار له میژووی نیسلا میدا ده ربکه ون و وه ک سه رچا وه به کی با وه پ پیکراوی یاسا کانی نیسلام په ږه ویان لی بکړی. کاتیک نه و زانا یانه قسه یان ده رباره ی ثایین کردو وه ده قه کانی ثایینیان ږافه کردو وه، له پال نه و باسانه دا چه ندین باب ته ی دیکه یان پیتشکه ش کردو وه، که تاییه ت بوون به و داهینان و نه فراندنا نه وه، که مړوځ به مړی عه قل و بیرکردنه وهی خوی و دواي هه ول و کوششی به رده وای له ژیا نیدا پیا یان ده گات وه ده ستیان دینی. نه م دور ږافه کردنه، که له یه کدی جیان و هه ریه که یان بنه ماو میتودی تاییه تی خوی هه یه، له لای خه لک به یه کسانیه وه سه بیران کرا وه و ما مه له یه کی بی جیا وازیان له گه لدا کرا وه. ئومید قه ره داغی ده لیت: ((گۆران له سه رده می وه حبیه وه بۆ سه رده می دواي وه حی ده شیت ناوی بنیین گۆران له چاخی ده ق و تا ک ته ئویلییه وه بۆ چاخی عه قل و فره ته ئویلی.))^{۱۱۱} داخستنی ده رگا کانی عه قل چ له سه رده می پیتغه مبه رو چ دواي کۆچی دوايي کردنی شی، به هه ر پاسا ویکه وه بووی، نو وه له سه روشتی ثایینی نیسلام “ چونکه ثایینه کان به ثایینی نیسلا می شه وه، وه ک چۆن مړوځ هان ده دن که له ږنگه ی به لگه و نیشانه هه ست پیکرا وه کانه وه، له نادیار بگه و بیناسن و به هو یانه وه له خودا نزیک ببه نه وه له دروستکرا وه کانی پامیتن، به هه مان شتیه بۆ کارکردن و به جی هینانی نه رکي جی نشینایه تی و ئاوه دان کردنه وهی زه وی و بنیاتنانی شارستانیه تیش، ږنگه به مړوځ ده دا، له ده رگا کانی عه قل بدا و بیانکاته وه نه ک دایا نبخات.

له میټرووی نیسلاندا، به تاییه تی له سرده می نه مه وی و عه باسییه کاندا
گرنگی دان به زانست و زانیاری و فله لسه فله گه شیان سهند، له پال
زانباریه شهریه کاندا چه ندین قوتا بخانه ی دیکه ده رکه وتنو چه ندین
زاناو فله سوفو و بیریار، بابت و پرژده فله لسه قبییه کانیاں بره و پیدا.
شم نه شونماو گه شه سندنه، په یوه ندی به فرلوان بوونی شاره کان و
له هه مان کاتدا گه شه سندنی بازرگانی و نابوورییه وه هه بوو “ به لام
هه روه ک (محمده نه رگون) بوی ده چی، جهنگی خاچه رستان له لایه کور
هیرشی مه غول بق سر به غدلو نیران له لایه کی دیکه وه شم
بزواته فله لسه فی و پونا کبیرییه ی وه ستاند.

موسلمانان و ده ولته نیسلانی ناچار بوون لایه نیکی دیکه ی نیسلام
گه شه پی بدهن که بیرو پایان یه کبخت له به رگیتی نایدولوزیدا بق
به گزداچسونه وه ی شو بارونوخه (۱۱). بزاقی عه قلکه رایبی و فله لسه فی،
که له ولات و ژینگه یه کی وه ک ولاتانی شو وروپادا زیاتر گه شه ی کردو له
جیهانی نیسلانیدا به سستی هه نگاوی نا، په یوه ندی به چه ند هه لو
مه رجیکی سیاسی و نابووری و کومه لایه تییه وه هه بوو، که هر یه ککیان
پولی دیارو به رچاویان هه بوو له زیاتر ده رکه وتنو فورمه له بوونی
دیارده ی پوښنگری. له جیهانی نیسلانیدا ناماده یی و هه ول و کوششی
له م چه شنه هه بوو “ به لام مه رج نییه هه ول و کوششی و گورانکاری و
پودلوو میټرووییه کان یه ک دهره نجامیان هه بی. نابی نکولی له م
پاستیه ش بکه یین، که له قوناغه جیا جیاکانی میټرووی نیسلانیدا کتیه و
ململانی له نیتوان لایه نگرانی فله لسه فله و نه ولنه ی دزیه و په وته بوون،
بزاقی پوښنگری و عه قلکه راییان دوچار ی سستی و لاوازی کرد. فارابی و
غزالی سر به نوږه وتی لیک جیا بوون. به هه له پافه کردن و تیگه یشتنی

ناکړکي له گه ل نيسلامدا ليکدرايټه وه، له کومه لگه دهر نه کړاون و
ته نانه ت هه نديک جار بيوو بچوونه کانيان به تيښتيښه وه قبولکړلوه.
که بزافي زانستوي وه لسه في گه شهي نه کړد، له بهر نکولي لي کړدن نه بوو
چونکه له سرده مي عه باسييه کاند، هه لسه في
يونانيه کان وه رگيرايه سر زماني عه رهي. کزيووني شم بزافه نوای
عه باسييه کان و جاري کي ديکه گه شه کړنه وي له خورثاوا، بچوند هه لو
مه رج و هؤکار کي بابهي ده گ پټه وه. گوران کاري ووه رچه رخانه
ميژويي، ده بي زاده و هه لقولوي نه و گه لو نه ته ويه خوي بي، نه ک
لاسيي کړنه وه ووه رگرتني کوي رانه. هه ولداني له م چه شنه بؤگرتني
پووخساري ميژوو، پړوسه ي داهيتان سست و لاواز ده کاو دوو ده بي
له هه رچه شنه داهيتان و گوران کاريه ک، نه مهش به و مه به سته نييه که نه و
گه لو نه ته ويه ده رگا دابخا و پړوسه ي (وه رگرتن و به خشين) نه نجام
نه دا. کاتيک په سه نايه تي ده سستپيکي گوران کاريه، که باس کړني
پابوور ووه به مه به ستي تيپه پاندي بي، نه ک نوپاره کړنه وه.

بزافي پؤشنبيري نيمه به پای (جابري) له شويندا به رجه ست بووه و له
کات داپراوه. له دوايزمي (شوین/ کات) دا زالبووني شوين، ناسوي
پؤشنبيري و کلتوري نيمه ي ليل کړد ووه. که باسي پؤشنبيري ده کړي،
کوفه و به سره و ديمه شق. . . . له هؤشپاري نيمه دا ناماده بيان
هه يه^(۳). نه مهش بووه ته هؤي ناماده يي ره هه ندي کات، که زبان
به بزافي پؤشنبيري هه ر گه لو نه ته ويه ک ده گ به ني و له چه ند سرده م
و قوناغي به يه که وه گريرايي جيا ده کاته وه. نه م ره هه نده ونه ي کات و
سرده م، په کيکه له و قهيران و ته نگزانه ي پووبه پويي گه لاني موسلمان
بوته وه وه ک پټويست مامه له لگه ل نه م چه مکه دا نه کړلوه.

پێیەکی لە پابووردو دابی و بە بەرگینکی نوێوە بانگەشە ی تێزو بۆچوونە
 نوێیەکی بکا. گۆرانکاری و نوێگەری دلخستنی تەولوی دەرگاکانی
 پابووردو نییە. چەندین دەلاقە ھەن بۆ ئەوەی پابووردو لەوێوە
 جارتیکی بیکە سەرەتاتکە بکا و دەریکەوی. زۆرجار پابووردو بوای
 سەرکەوتنی ئەو شوێن و گۆرانکارییە ئەنجام دەدەن دەگە پێتەو.
 دەتوانن شوێنی فەرەنسی بەنموونە پێننەو، کە بە شوێنێکی
 پادیکائی دەمێرێ ئەمێژوودا، لەگەڵ ئەوە شەدا نەیتوانی خۆی لە
 ھەژموونی پابووردو بپاریزی. سیستەمی پاشایەتی کە واگومان دەبرا
 کۆتایی ھاتوو، بەلام بەردەوامی خۆی پاراست^(۴).

دیاردە ی گۆرانکاری لە ھەر قوتاغ و سەردەمی کەبایی، ئاسان و بێ گرفت
 نییە. بەکێک لە تاییبەتە نییە کانی مرقۆ ئەو یە، کە بە ئاسانی واز لەو
 یاسا و داب و نەرتانە ناھێنێ، کە ماوە بەک کۆمەلگە پەیرەوی ئی
 کرپوون. کاتێک کۆمەلێک بانگەشە بۆ تێزێکی نوێ دەکەن، لە بەرامبەر دا
 کۆمەلێکی بیکە ھەولی بەرگریکردن و پاراستنی ئەو نەرت و یاسا باوانە
 دەدەن کە، کۆمەلگە لەگەڵی پاهاتوو و بەشینکە لە خایالگە ی کۆمەلگە و
 بە ئاسانی دەستبەرداری نابێ. ھەژموون و ئامادەیی پابووردو، لە بوایدا
 دەبێتە جوێک لە خۆشەویستی کە خەیاڵگە و ھەستی خەڵک داگیر دەکا.
 ئەو خۆشەویستییە، لە ھەندێک حالەتدا دەگاتە پادە بەک، کە بوای ئەوە ی
 بە چەندین بەلگە ئەو یاسا و نەرتە باوانە پەت دەکرێت و ھە
 دە مامکە کانیان ئاشکرا دەکرێن "کەچی لە خەیاڵگە و ھۆشی بەشینکی
 خەڵکدا کاریگەرییان ھەر دەمێنێ. ئەک ھەر ئەمە، بەلکو بە چەندین
 پاساوی دیکە ی داتاشارا، لە بەرگینکی بیکە دا خۆیان نمایش دەکەن.
 کاتێک پێتە مەبەری ئیسلام (ھن) بانگە و لزی خودای بە خەڵک دەگە یاند،

به چه ندین به لگه و نیشانه‌ی خودایی ده‌یسه لماند که نیرزای خودایه،
 که چی شه‌ی وای له‌بی بریایان ده‌کرد دژایه‌تی بکن زیاتر خوپیته‌گرتن
 و راماتن بوو له‌گه‌ل شه‌و داب و نریشانه‌ی خه‌لک له‌باوک و باپیرانه‌وه
 بویان به‌جی مابوون. مارج نییه ته‌نیا نه‌زانین و ده‌رک نه‌کردنی مرؤف
 به‌چه‌ندین دیارده و نه‌تینی ژیان و سروشت، هوقه‌ک بوویی بۆ بریوا هینان
 و قبولکردنی شه‌و دیارده‌یه و به‌پیرؤف ته‌ماشاکردنی، یان به‌پیچه‌وانه‌وه بۆ
 بریوا نه‌هینان و نکولی لی کردن. هه‌ندئ جار دواي ناشکرا بوون و
 ده‌رکه‌وتنی راستییه‌کانیش، مرؤف دانسی به‌راستییه‌کاندا نه‌ناوه، شه‌مش
 سه‌رکه‌شی و شه‌و حاله‌تی مرؤف ده‌رده‌خا، که هه‌ندئ جار ده‌ستبه‌رداری
 شه‌و بریویه نابیی، که دواي شه‌وه‌ی به‌به‌لگه و نیشانه‌وه، هه‌له‌ی شه‌و بریویه
 ناشکرا ده‌بی، شه‌م نکولی کردن و دان نه‌نان به‌راستییه‌کاندا به‌دریژایی
 میژوو کومه‌لگه‌ی مرؤفایه‌تی دووچاری چه‌ندین قه‌یران و گرفت
 کردۆته‌وه. راستییه‌کانی نایین، که به‌شینکیان په‌یوه‌ندیان به‌نادیاره‌وه
 هه‌یه، مرؤفیان دوو به‌هوی سه‌رسامی و پرسیماری جۆراوجۆر کردۆته‌وه،
 به‌شینیه‌ک که به‌ناسانی بریوا نه‌کا، وه‌ک قورئان نامازهی بۆده‌کا، راستیه
 نادیاره‌کانیان له‌گه‌ل نه‌فسانه‌دا تیکه‌ل کردووه^(۱). له‌هه‌مان کاتدا بریایان
 به‌جۆرێک له‌نه‌فسان هیناوه، که شه‌ویش له‌نادیاردادا به‌رجه‌سته‌بووه “
 به‌لام بریایان به‌و نادیارانه‌ نه‌کردووه، که پیغه‌مبه‌ران به‌به‌لگه‌وه
 راستییه‌کانیان سه‌لماندووه. به‌لگه و نیشانه‌ی پیغه‌مبه‌ران شه‌و راستییه
 نادیارانه‌یان له‌و نادیارانه‌ جیاکردۆته‌وه، که سه‌رچاوه‌که‌یان نه‌فسانه‌و
 خه‌یالی مرؤف بووه. شه‌گه‌ر مرؤف له‌لایه‌ک ویستویه‌تی راستییه‌کانی
 له‌پرتگی عه‌قل و به‌لگه‌وه بۆ ناشکرا بی و بۆ شه‌و مه‌به‌سته‌ش داواي له
 پیغه‌مبه‌ران کردبی په‌ره‌جو (المعجزه) بنوینن، شه‌وا له‌هه‌مان کاتدا له‌زۆر

حالتی دیکەدا، جۆریک لە دوگمایی عەقڵی وای ئی کردووە، کە بە ئاسانی دەستبەرداری ئەو ئەفسانە و خەیاڵانە نەبی، کە لە پیشینانیە وە بۆی ماوەتە وە. چەندە لە مەزۆدا ئامادەیی زوو بپروا هێنان هەیه، ئەوەندەش ئامادەیی نەکۆلی کردن و دان نەنان هەیه. ئەگەر زوو بپروا کردن و دان نەنان بەو ئێزو بۆجوانانی مەزۆ بیستوونی یان وازنە هێنان لە وەداب و نەریته باوانە ی کە لە پیشینانیە وە بۆی بە جی ماوە و بووەتە بە شیک لە خەیاڵدان، مەزۆیان بەرە و دوگمایی عەقڵی بردی، ئەوا بە پێچەوانە وە دان نەنان و برەنگ بپروا کردن یان پەتکرینە وە ی ئەو پاستییانە ی پێفەمبەران هێناویانە، یان ئەو پاستییانە ی بەرەمی عەقڵی بپریارو فەیلەسوفان بووە، جاریکی دیکە و بە دیویکی دیکەدا مەزۆیان دووچاری دوگمایی و چەقەستوویی کردووە.

عەقڵ و غەریزه

ئەگەر غەریزه و ھەست و سۆزی مەزق زیا تر لایە نێکی جێگیرى مەزق بێ و گۆرانکارییە ئابووری و کۆمە لایە تی و سیاسییە کان، کە مە تر کاریگە رییان لە سەر ئە م لایە نە ی مەزق ھە بێ، ئە وا عەقڵ بە تە نێشت گۆرانکارییە کۆمە لایە تی و مێژووییە کە نە وە دە گۆڕێ و لە سنووری نێکی دیاریکراوی نە گۆردا نامێنێتە وە . مەزق لە و قۆناغ و سەر دە مە مێژووییە دا، کە ئاستی پە ی پێ بردنی بە دیار دە سە روشتی و نە ئێنییە کان لاواز بوو، وێ نای پاستە قینە ی لە بیرو ھزی خۆیدا بۆ ئە و دیار دانی کە ردووە، کە بێ مایە کی ئە فسانە یی و خە یال لێیان ھە بوو . لێرە دا مەزق سنووری نێکی لە نێوان پاست و ھە لە دا جیانە کە ردۆتە وە بە رگی جۆرا و جۆری بە چە ندین تێ پوانین و تیزو بۆ چوونی ھە لە دا کە ردووە و بۆ ی پێ کە ردوون . ئە ریک فرۆ م دە ئێ: ((نێ مە ناتوانین دە رک بە پێ داویستێ پاستە قینە و واقیعی یە کە نمان بکە ی، تە نھا ئە گەر ھۆشیاری ساخ تە مان نە گۆرین بۆ ھۆشیاری یە کی پاستە قینە، واتە ئە و کاتە ی کە دە توانین پە ی بە پاستی بێ ی، لە بری ئە وە ی بە ھۆی خە یال و وە ھە مە وە پاستی یە کان بشتۆین))^(١).

ھە وێ بە ردە وامی بیر یار و فە یلە سوفا ن لە مێژوودا، بۆ ئە وە بوو ھووی پاستی دیار دە کان ئاشکرا بکە ن و سنوورە کانی نێوان ئە فسانە و واقیعی و خە یال لێ لای و پاستی لێ ک جیا بکە نە وە . ئە رکی پێ ھە مە رانی ش ھە نە وە بوو، بە لام ئە وە ی ئە رکی پێ ھە مە ران لە بیر یاران جیا دە کاتە وە، ئە وە یە، کە پێ ھە مە ران نێرداوی خۆ دان و ئە وە ی دە یلێ ن و بە خە لکی دە گە یە ن، پە یام بێکی خۆ دا ییە . ئە گەر بیر یاران دوا ی گە شتیکی عە قلا نی بە جیھانی بووندا، ھە ندێ ک لە نە ئێنی و پاستییە کان ئاشکرا دە کە ن، ئە وا پێ ھە مە ران لە ئاشکرا کردنی نە ئێنییە کاند، پشت بە ئە زموون و عە قلی

زانستىڭ كە لە جىياتى ئەو ى بۆ خزمەت كۆردى مۇقۇمى بىر قەدەر كار بوو بە ئامرازىڭ بۆلۈمىنى كۆلگەن. دەپى دان بە و راستىيە شىدا بىرى كە لە پال ئە و لادان لە سىرۇشت دە چۈمى ئە و خەزە زانست، لە چەندىن بىرى جىيادىدا ئە وىست بۆ زانستە لە خزمەت كۆردى بەرە و پىشە وە بىردى زىانى مۇقۇم دا بۆلى دىارو بەرچاوى بىنى. دەتوانىن بلىتىن كە، سەرچەم ئە و گەل ئەتەتەنە، دەكەنە دەرە وە ى سىنورى ئە و جوگرافىيە ى كە بۆشگەرى گەشە تىدا كۆرۈمە لە بوو، كەلگەن لە و دەستكە وتانە وەرگەت. ((چۈنكە ئەم پىرۇمە، ھەرلە سەرەتە سەرەلەنە، بەجۈرى ھاتۇتە پىشە وە كە چارەنوسى تەدە ى شارستانىيە تەكانى بەخۇو گەداو)) "و ئەبى قۇناغى بۆشگەرى، كارىگەرى شارستانىيە تەكانى دىكە لە سەر ئە بووى و دور لە كارىگەرى و بۆلى شارستانىيە تەكانى دىكە لە وەنە شارستانىيە تى ئىسلامى، تۈننىيىتى پى بنىتە ئە و قۇناغە مېزۈيە وە. جگە لە وە كە گەل ئەتە وە و شارستانىيە تەكان، بۆلۈ كارىگەرىيە لە سەر يەكە ھە "تەنات ئە و گۇپانگە وە چەرخانە كە گەل ئەتە وە يەكە پى دەناسى، لە بۆلۈ كارىگەرى چىن و تۈيۈەكانى ئە و كۆمەلگە و ھەولى لە پىشتى زانە بىرەندەن ئە و گەل ئەتە وە بە دورىيە. راستە لە ھەندىكە ھالەتدا، كۆمەلەك دەستە بىزىر (النخبە) بۆلىكى دىارو ئاشكە لە پىرۇمە گۇپانگەرىيە كۆمەلەكە كاندە بىن، يان تاكىكى ئە و كۆمەلگە بۆلى لە و پىرۇمە دا لە وەنى دىكە زىاتەر. ئە ھالەتەكى تەبىئە دەنا ((گۇپانگەرى پىرۇمەكى شارستانىيە، ھەموو لەنە بەرەم ھىن و خاوەن و زە و تۈنەكان بەشدارى تىدا دەكەن.))

نگه ر شارستانی تی نیسلامی، شارستانی تو گل و نه ته وه کانی
 دیکه ی به بیرو باوه پی به کخوایی (التوحید) ده وله مه ند کردبی و له و
 لایه نه وه به هره مه ندی کردن، نه و ا شارستانی تی نیسلامیش که لکی
 له وه ول و کوشمش زانستی و عقلیسه کانی شارستانی تی گه لانی
 دیکه وه رگرتوه. نگه ر بژشنگری سه روه ریتی به عقل به خشی و
 شوینگه یه کی دیکه ی پی به خشی که، له مه و پیش به هوی لوگمایی
 عقلی قه شه و پاپاکانه وه، لی سه ندرابوه، نه و له ه مان کاتدا،
 زیاده پوهی کردن، له و سه روه ریتی پی به خشیندا، عقلی به ره و
 سه ره پویی برد، له دوالیزی (عقل / مورال) دا، عقل پانتاییه کی وای
 بۆ مورال نه هیشه وه، به مه ش عقل دوو چاری چه ندین کاره سات و
 پوودای دلته زین بوو. فاروق په فیق ده لی: ((بژشنگری له راستیدا
 تاریکترین چرکه ساتی میژووی به شهریه، مقسوری نه م پرژه یه
 جیا کردنه وه ی عقل له عقلی فعال INTELECT که په هه نده
 ترانسیندتاله کی عقله))^(۱).

هه ر به ته نیا عقل نییه، که مرۆ ده خاته ژیر پکیفی خویه وه “
 به لکووپرای عقل، مرۆ خواوه نی غه ریزه وه ست و سۆزیشه،
 که هه ریه که یان له پال عقلدا شتولزی هه لسوکوت و چۆنیتی په فتاری
 مرۆ دیاری ده که ن. ((راسته عقل پانتاییه کی دیاری له میژوو
 داگیر کردیه وه پۆلی خوی بینیه وه له گورانکاریه میژویه کاند “ به لام
 نگه ر باسی سنووو ده سه لاتی عقل بکری نه و له گرنگی عقل که م
 ناکانه وه. کاتیک (هیگل) میژوو به عقل ده سپیری، هیرش ده کاته سه ر
 نه و که سانه ی که په نا بۆ سروش (الهام) و هه ست و سۆز دل ده به ن و
 گرنگی به عقل ناده ن.))^(۲).

عه ڦل ٿو پيڏراوه، ڪه پڙيگي له بهر ده م مڙوڻدا خوشڪردوه، بڙ
 زياتر گهيشتن بهو ٿامانچو مه به سٿانهي، ڪه به دريڙايي ميڙو، مڙوڻ
 ههولي بڙ داوه. له هه مان ڪاتداو به ديويڪي ديڪه دا، مڙوڻ له به رامبه
 ده سٿڪه وٽو داهينراوه عه ڦليله ڪانيدا بوجاري نامويي بڙته وه. بڙيه
 ناڪري مٿانهو سهروه ريتي به خشين به عه ڦل، سنوويو له مپه رڙڪ بن
 له به رامبه رڙه خنهو تيبيني له سه ر عه ڦل. نابي پوهه پڙشن و گه شه ڪي
 عه ڦل واهان لي بڪا، پوهه تاريڪو نا پڙشنه ڪي نه بينين. ٿم جوڙه
 تيگه يشتنه، له نه گهري ٿو خوشباوه پي و مٿانه يه مان ده پاريزي،
 ڪه عه ڦل به رهو سه ره بڙي ده با. نه گه ر فله سوفاني پڙشنه گهري
 له به خشيني جوڙه پيڙزيه ڪ به عه ڦلدا زياده په وييان ڪردبي، ٿوا
 به پيڇه وانه وه، له ڪلتوري ٿو گه لو نه ته وانه دا ڪه مٿانه يان به عه ڦل
 نه بووه به گومانه وه له ٿيرادهي مڙوڻيان پوانيوه، ڪه ٿم هه خه سله تي
 قوناغي پيش پڙشنه گهري ٿو روپاش بووه، عه ڦل شوپنگي پاسته قينه ي
 خڙي له ده ست داوه ٿو مهش بووه ته هڙي ڇهندين قهيران ته ننگه ڙه
 ڪه پوو به پووي ٿو گه لانه بڙته وه. له ڪلتوري ٿو گه لو نه ته وانه دا، عه ڦل
 نه ڪ سهروه ريتي پي نه به خشراره، به لڪو به ڇهندين پاساوي جوڙاو
 جوڙه وه، پوخساري شوپنراوه و پوخسه تي پي نه دراوه له چوارچيوه و
 سنووي دياريڪراوي خويدا چالاڪانه ٿرڪي خڙي جي به جي بڪا.

عقلی گەردوونی

هەرلە و کاتەوێ که مرقۆ، لەو سروشت و دەرووبەر و ژینگەییە که تێیدا ژیاوه، وردبۆتەو و لە دەرگای پرسیارەکانی دلو، ئاستی ھۆشیاری مرقۆ پەییوەندی نێوان مرقۆ سروشتی دیاری کردووه. ئەو پەییوەندییەش بەئەندازەی گۆڕانی ھۆشیاری مرقۆ ئەو قوتاغە لێک جیا یانەئێ که مرقۆ لە پەرەوتی شارستانیانەئێ خۆیدا بپۆیەئێ، گۆراوێ لە شێوازی جیا جیادا بەرجەستە بووه. (میراقلیتس) ھەر وەک مێژوونووسانی فەلسەفە باسی دەکەن، یەکەم کەس بووه بپۆکەئێ اللوغوس logos: (العقل الکونی): (عقلی گەردوونی)، وروژاندووه. ئەم فەیلەسوفە لەو بپوایە دابوو، کە یاسایەکی گشتی و ھەمەلایەنی، ئەم سروشتە بپۆیە دەبا^(۱).

مرۆفیش بەشێکە لە یاسا گەردوونییە، یان لەو عقلە گەردوونییە، کە پۆلی ھەبە لە رێکخستنی یاساکانی سروشتدا. کاتێک مرقۆ بەشداری لەو عقلە گەردوونییەدا کرد، دەتوانی زانیاری دەریارەئێ سروشت و دەست بپۆی. ئەم عقلە گەردوونی و ھەمەلایەنە، لەلای (میراقلیتس)، پووناکییەکی خودایی، کە ئەم بوونە وەرەو پەییوەندی نێوان بەشەکانی پێک دەخا. (ئەنکساجوراس) ھەمان بپۆکەئێ میراقلیتس بەکەمێک جیاوازییەو دەردەبپۆ. ئێویش بپوای بەو عقلە ھەمەلایەنە، یان گەردوونییە ھەبە کەبە (Nous، نوس) ناوی دەبا، بەلام لەگەڵ سروشتدا تێکەڵ نییە، لێرەدا لە میراقلیتس جیادەبپۆتەو، کە پۆی وایە سروشت و عقلی گەردوونی ناوتەئێ بەکدین. ھەردوکیان لەسەر ئەو کۆکن، کە عقلی گەردوونی پۆلی ھەبە لە رێکخستنی سروشت و مرۆفیش لە پێگەئێ عقلی خۆیەو، ئەم عقلە دەناسی.

جىياۋزى تىپوانىنى ھەرىكەت ئەتكەنچە جىياۋزى ھەرىكەتسىز، دەرياسى، دەرياسى پەيۋەندى ئىتوان غەلى گەريۋىنى مەزە، ھىچ لە پاستىيە ئاگۇپى كەغەل سەرىش لە فەلسەفە يۇنانىدا، جىگەيەكى دىارى ھەبۇە. تىپوانىنى يۇنانىيە كەن پەيۋەندى سەرىش مەزە، كەرى كەردە سەرىپىرە فەيلە سەفەلى خۇرئە، چەمكى مەزە سەرىش پەيۋەندى ئىتوانىن لە فەلسەفە فەيلى خۇرئەدا پەنگى دايەۋە.

دىكەرت غەلى سەرىش لە يەكەدى دابىرى، لە كەتەكە يەكەكى ۋەك سەپىنۇزا ئەۋرە خەنە پەنەسەتى دىكەرت دەكە شەيۋە ۋە نەۋە پەكەكى لە يەكەدى جىياگەرىۋە. بەرى سەپىنۇزا نەبى ئەم دىۋانە لە يەكەدى جىياگەرىۋە پەيى ۋە جىياۋزى ئىتوانىن، بەرە نەمى ھەستە كەردى مەزە بەۋەلى گەريۋىنى كەبەسە سەرىش مەزە زەلە ۋە فەرمەنەۋەتەيەن دەكە. ئەم تەزە بۇچەۋە يۇنانىيە كەن، ئەكە تەنە لە تىپوانىن فەيلى دىكەرت سەپىنۇزا پەنگى دايەۋە، بەكە لەسە زەرى چەندىن بىرىرى دىكە ئەم تەزە بە شەۋە جەۋە گەزەشەتى لىكەۋە. ئەگە فەيلە سەفەلى خۇرئە ۋە لىئەندەبى خۇيەن لە كەرىگەرى فەيلى فەلسەفە يۇنانىيە كەن پەنگەرىۋە تەزە بۇچەۋە تەبەت بەفەكە ھەزرى خۇيەن پەشەكەش كەن، ئەۋە لە ھەندەك قۇنەلى مەزەۋە، پەستەۋە پەنەسەۋە، گەلەنەۋە بۇفەكەرى يۇنانى. ئەمەش ئەۋە نەگەيەن، كەنە پەنەۋەنى دابەرنەكە لە ئىتوان خۇيەن فەلسەفە يۇنانىدا بەنە نەمى بگەيەن. ۋەدەۋە ۋە ۋەلەن بۇ نەسىنى سەرىش لىكەنەۋە بۇن، لەلەن بىرىرى فەيلە سەفەلى، بەپەنەن بىرەكە جىياگەرىۋەشەتى لىكەۋە. كەنە پەيى ۋە، مەزە بەۋە شەۋەۋە ۋە ۋەستە ھەيەتى، تەسەۋەرىكى دىارىكەۋە سەرىش

سروشندا بگریو عهقلیش وه ئامرازێك بۆ نه وه بهسته به کاریبێتی “ بهلام هه ره مان عهقل و زانسته بووه هۆی گرفت له بهردهم مرقفدا دواچار عهقل له بهرامبه ر نه و پرسیارانه ی مرقف پویه پوی کردنه وه، سهروه ریتی خۆی له ده ستداو زانستیش که به ره می عهقله، نه یه توانی له بهرامبه ر نه و تاوانانه دا بێ لایه ن بێ که له نه نجامدانیاندا عهقل به پرسیار بوو. نابێ نه مه ش و لیکبدریته وه، که باسکردنی تاوان به ته نیشته عهقل وه، له پۆل و بایه خێ عهقل که م ده کاته وه “ چونکه ههروه ک متمانه و سهروه ریتی به خشین به عهقل و په هاگردنی، له نه گه ری ئاکامی خراپ به دوور نییه، به هه مان شیوه ره خنه و تیبینی و قسه کردن له سه ر پوهه تاریکه که ی عهقل نابێ بۆله ده ستدانی نه و متمانه به بێ که له سنووری دیاریکراوی خۆیدا پتویسته به عهقل بدری. چالاکییه عهقلیه کان نوور له پرانسیپ و مورال که، به هۆیا نه وه نه رک و پۆلی خۆیا نه وه ک پتویست ده بینن، له نه گه ری به خراپ به کارهێنان و لادان به دوورن. نوور له و مورال و پرانسیپه عهقل شوینگی تایبه تی خۆی له ده ست ده داو مرقفه وه ک بوونه وه رێکی غه ریزی ده مینێته وه. مرقف به رده وام هه ولی داوه، له رێکه ی عهقله وه کۆنترۆلی غه ریزه کانی بکاو سنوورێکیان بۆ دابنێ. له بنیاتنانی ژیا رو شارستانیه تیدا، نه وه نده ی عهقل پۆل و کاریگه ری دیار به رچاوی هه یه، غه ریزه نه و پۆلی نییه، که رچی مرقف به شیوه به کی سروشتی و غه ریزیش هه زی له پرسی عی بنیاتنانی ژیا رو شارستانیه تی بێ. ههروه ک د. هه بدولکه ریم سروش بۆی ده چی، پرسی عی بنیاتنانی ژیا رو پرسی به کی عهقلانییه⁽¹⁾. جیاوازی نه و قوناغه ی که مرقف ژیا ری بنیاتناوه، له گه ل قوناغه ی ژیا نی مرقف له پیش ژیا ردا، په یوه ندی به چۆنیتی مامه له ی عهقل و غه ریزه کانی مرقفه وه یه.

کاتیک مړو غه ریزه کانی دوور له پړوسه ی عه قلانیه ت به کاره یتانې، نه و
له قوناغیکدا بووه که هیشنا ژیار به شیک نه بووه له بونیادی کومه لکه .
چه نده ژیار له عه قلانیه ته وه نژیکه و ککله لکه لیدا، نه و نده د ش
له غه ریزه کانه وه دووره و ناککله لکه لپاندا. دوالیزمی عه قل و ژیار،
یه کیکه له و دالیزمانه ی، که یه کیکیان ته ولوکری نه یی دیکه ی، نه مه ش
به ومانایه نییه که ژیار ته نیا به عه قل و دوور له په گزه پیکه یته ره کانی
دیکه ی ژیار بتوانی دهسته به یی ژیارنکی سرکه و توویکا.

کاتیک عه قل دوور له هر پرانسیپ و مورالیک چالاکیه کانی نه نجام دا
نه و به شپوه یه کی پاسته و خویان ناپاسته و خوی بی، ده یتنه میکانیزمیک
بق جی به جی کردنی خواستی غه ریزه کان. نه مه ش به و مانایه نییه، که
پیداویستی و خواسته غه ریزیه کان گرنگی و بایه خیان نه بی " به لکو
مه به ست له وه یه که هر توانا و زه و چالاکیه کی مړو، پتویسته له
سنووی نیاریکراوی خویدلو به پتی میتونیک ریک بخری، که شایسته ی
نه و به هاو ریزو شوینگه یه بی که مړو له نیوان بوونه و ره کانی دیکه دا
پتی به خضراوه. به واو متعانه ی بریارو فیه سلوان به عه قل له قوناغی
پوشنگه ریدا، کارنکی واپکرد، که جگه له لایه نه پوشنه که ی عه قل، پووی
دووه می عه قل نه بینو و پتیا و ابو هر له پیکه ی عه قلی مړو خویه وه
نه و موراله یتنه به ره م، که نه ک ته نیا له جوغرافیا ی خورشاوادا، ریزو
شوکر بق مړو ده گه پتیتنه وه " به لکو نه و په ه نده یان به عه قل به خشی
که بتوانی مړو به ره و گه ربوونی به ری و له م پووه وه، چه ندان بیرمه ند
جه ختیا ن له سر عه قلی گه ربوونی و مړو فی گه ربوونی ده کرده وه.
(میریان وریا قانع) دیدگای پوشنگه ران به رامبه ر به عه قل به م شپوه یه
باس ده کا. (عه قل شتیکی گه ربوونی و له هر جی و شوینیک بیت هه مان

شەتە، بۆیە دەشیت لەسەر بنەمای ئەم پرنسپییە گەردوونییە ھەموو جیھان بێت بەیەک ئینسان وەک ھاوڵاتیەکی جیھانی مامەڵەی لەگەڵدا بکەیت، نەئەوێک ئەندامی نەتەوەیان دەولەتێکی دیاریکراو. ناسیۆنالیزمی پەرگرو جینوسایدە ھاوچەرخەکانی کۆتایی سەدەی بیستەم ئەم خۆشبینییە پۆشنەگریان بۆ جاری چەندەم بەدرۆخستەوە" (۱).

میژووی بێزۆکی مرقۆفی گەردوونی، لەوکاتەوێ دەست پێدەکا، کە پێغەمبەرائی خودا مرقۆیان بۆبەندایەتیکردن و گۆتێرایەلی خودای تاکو بێ ھاوتا بانگ کردووە و لەچارچێوێ ئەو پەیاوە خوداییەدا مرقۆ ھەست دەکا، کە لەدەرەوێ سنوورەکانی پەرگەزو چێن و توێژو نەتەوە مامەڵەی لەگەڵدا دەکری. ئەگەر عەقڵ ئەو پێدراوە بێت، کە لەسنوور و تخبەکانی خۆیدا بەھانای مرقۆوە بێ، بۆدەرباز بوون لەو گرفت و کێشەکانی پووبەپووی دەبێتەو لەزالبوون و دەسەلاتی سروشت بێپاری، ئەو بەتەنیا ناتوانی ئەو پەرەمەندە بەمرۆڤ ببەخشێ کە لە گەردوونیدا خۆی دەبینیتەو لەمەترسی ناسیۆنالیزمی پەرگرو چەندین تێزی دیکە مەترسیداری بپاریزی. مەرج نییە ئەو مرقۆ گەردوونییە دەست بەرداری ناوچە و زێدوولاتی خۆی بێ، دوالیزمی ناوچەیی (لوکالی)/ گەردوونی " دەشی دوالیزمێک بێ، یەکیکیان ھەولی سێپنەوێ ئەو دیکە نەدات. چونکە مرقۆ بەسروشت چەندە خواوەنی حەز و ئارەزووی تایبەتی، چەندین ڕێگەی دیکەشی لەبەردەمدان کە بەکەسانی دیکە ھاوڕەگەزەکانی خۆیوە دەبەستیتەو. مرقۆ چەندە لەو زێدو شویتەگەییە تییدا دەژی و کلتورو پابردوویەک بەو شوێن و زێدەییەو گری دەدا، ئەو نەدەش حەزی بینین و ئاشنایەتی لەگەڵ و شوێن و

جینگاکانی دهره وهی خۆی ههیه . به رهه می که م شاعیر نووسه ری
 ناو داری جیهانی ههیه ، خۆشه ویستی زێدو خاکو نیشتمانیان له گه‌ل
 چه مکه گه‌ریوونی و به‌ها مرقفایه‌تیه‌کان ئاوێته نه‌کردبێ . مرقف به
 سروشت هه‌ول ده‌دا له‌ هاوچه‌گه‌زه‌که‌ی خۆی نزیک بێته‌وه ، باسکردنی
 مرقفی گه‌ریوونی ، یان فکرو تێژیک که سه‌رجه‌م مرقفایه‌تی له‌خۆ بگریو
 براهه‌تی و هاوسۆزی له‌نیوان مرقفکاندا بێنێته‌دی ، جگه‌له‌وه‌ی که
 پانتاییه‌کی زۆری له‌تاییندا گرتۆته‌وه‌و پیغه‌مبه‌ران (سه‌لامی خوایان لێ
 بێ) بانگه‌وازیان بۆکردوه ، به‌ریارو فایله‌سوفانیش بانگه‌شه‌ی تێژی
 مرقفی گه‌ردوونیان کردوه‌و هه‌ولیانداوه له‌سنووره‌کانی جوغرافیاو
 نه‌ته‌وه تێپه‌ڕێنن ، هه‌ولی مارکس به‌بێ له‌به‌ر چاوگرتنی سنووره‌کانی
 جوغرافیاو جیاوازی نه‌ته‌وه‌یی و کوکردنه‌وه‌ی کومه‌لگه له‌دووچه‌ین و
 به‌خشینی وینه‌یه‌کی به‌رده‌وامی ململانیش به‌دووچه‌ینه ، هه‌ولیکی له‌م
 چه‌شنه‌بوو . لیکچوونی به‌شیک له‌قۆلکلۆری گه‌لانی جیهان ، گوزارشته
 له‌وویکچوون و لێک نزیکیه‌ی که له‌عه‌قل و خه‌یالدا و بیرکرنه‌وه‌ی نیوان
 مرقفکاندا هه‌یه ، نه‌گه‌ر به‌ته‌نیشته‌ ناوی پۆشنکه‌رییه‌وه ، ناوی عه‌قل و
 مرقفی گه‌ردوونیی دی‌ووه‌ک ده‌رکه‌وته‌یه‌کی نه‌و قوناغه سه‌یری ده‌کری ،
 مانای نه‌وه نییه ، مرقف پێش نه‌و قوناغه به‌و شیوه‌یه به‌یری
 نه‌کردۆته‌وه . نه‌گه‌ر له‌چه‌ند قوناغیکی میژوویی و به‌هۆی چه‌ند هه‌ل و
 مه‌رج و بارودۆخیکه‌وه ، مرقف بیرۆکه‌ی لوکالیه‌تی و پا به‌ندبوون به
 جوگرافیا به‌کی ته‌سکی له‌لا به‌رجه‌سته بووبێ ، مانای نه‌وه نییه ،
 په‌هه‌ندی گه‌ردوونی و جیهانی له‌مرقفدا ئاماده‌یی نییه . له‌هه‌مان کاتدا ،
 گه‌ر به‌هۆی هه‌مان هه‌ل و مه‌رج و بارودۆخ له‌سه‌رده‌میکدا بیرۆکه‌ی
 عه‌قل و مرقفی گه‌ردوونیی گوتاری زāl بووبین ، نه‌وه ناگه‌یه‌نی که ، تیزو

بەرۆکە لۆکالی و ناوچەییەکان کۆتاییان پێ هاتبێ و ئامادەییان نەبووبێ. سەر دەم و قوناغە لێک جیاکان، شوناس و پێناسە ی جیا بە عەقل دە بەخشن. ئەو شوناسە ی عەقل لە قوناغی پێش پۆشن گەریدا هەببوو، لەو شوناسە جیا بۆو کە پۆشن گەری پێی بەخشێ. ئەگەر لە قوناغی پێش پۆشن گەریدا سنوورەکانی نێوان عەقل و ئەفسانە و خەیاڵلاری (الوهم) کال بووبنەو، ئەوا یەکتێک لە ئەرکە گەرن گەکانی پۆشن گەری تۆخ کردنەوێ ئەو سنوورانە بوو.

سروش (الوحی) خودایی، کە بۆ سەر جەم موقایەتی بەهزی نێزراوەکانی خودا پەوانە کراوە، پەھەندیکی گەردوونی هەبێ، هەرچەندە لە گەل هاتنە خوارەوێ ئەو پەيامە خوداییانەدا، لە گەل عەقلدا پوویە پووی ململانێ بوونەتەو، لە هەمان کاتدا ئەو پەھەندە گەردوونیە ی لە عەقلدا بەرجەستە ی، لە گەل پەھەندە گەردوونیە کە ی سروشدا بەکیان گرتۆتەو، ئەمەش بەکتێک بوو لەو ھۆکارانە ی کە کۆمە لێک بپوا بەو پەيامانە پێن، لە گەل ئەو شدا کە کۆمە لێکی دیکە پەتیان کربوونەتەو. ئەگەر موقف خاوەنی ئەو خەسەلت و تاییبە ئەندییە ی بێ کە ئەوێ لە دەرەوێ عەقلی خۆیەتی قبولی نەکاو پەتی بکاتەو، لە هەمان کاتدا خاوەنی ئەو خەسەلتەش، کە ئەو تیزو بپوایانە قبول بکا کە لە دەرەوێ عەقلن. ئەگەر لە لایە کە سروشی پەتکردی پێتەو، ئەوا لە لایە کە دیکە قبولیکردووە. ئەگەر لە سەر دە مێکدا ئەفسانە ی لە دەرەوێ سنووری عەقل خواستی و بپوای پێ کردبێ "

ئەوا لە سەر دە م و قوناغی دیکەدا پەتی کردۆتەو، وەک لە قوناغی پۆشن گەریدا. عەقل لە سەر تادا لە گەل ئەو سروش (الوحی) خوداییەدا لە ناکۆکی دا بوو، ئەمەش بوو تە هزی ئەوێ کە خەلک داوای

ئەزمۇنىڭكى تايىپەتى ژىيانىنەۋە قىبولىيان كىرىپتى. پەيۋەندى نىۋان سىرۇش ۋە قىل ئەيەكتىكەۋە بۆيەكتىك ۋە لەكۈمەلگەيەكەۋە بۆ كۆمەلگەيەكى دىكەۋە لەسەردەمىتكەۋە بۆسەردەمىتكى دىكە دەگۆپتى. ئەگەر بىرۋا ھىنان بە جۆرە دىاردەۋ تىزىۋ بۆچۈننىك لە قۇناغىك لە قۇناغەكانى مېزۋى مۇقۇپەتەيدە، قىل قىبولىيەكەردى، ئەۋا ھەمان دىاردەۋ تىزىۋ بۆچۈن لە قۇناغەكانى دىكەي مېزۋىيەدە قىل پەتە كىرۋەتەۋە. ياساۋ داب ۋە نەرىتە باۋەكانى كۆمەلگەيەك، كە لەلەپەن ئەۋ كۆمەلگەيەۋە بەقەلانىكىراۋن ۋە جۆرە پىرۋىيەكىيان پى بەخىشراۋە، دەشى ھەمان داب ۋە نەرىت لەلەي كۆمەلگەيەكى دىكە ئەك بەپىرۋ تەماشە نەكرىن " بەلكو پەت بىكرىنەۋە. چ قىبولىكرىن ۋە چ پەتكرىنەۋەي ھەر دىاردەۋ تىزىك، بەرەنجامى جۆرە قەلبەتتىكە ۋە ئاستى گەشى قەللى ھەر كۆمەلگەيەك بىپىارى قىبولىكرىن پان پەتكرىنەۋەي دەدا.

ناوریک نه بزاقي عه قنگه رايي نه ميژووي نيسلاميدا

ئەگەر بىزافە فەكرىي وە قەلىبەكان لەخۆرئاوادا، پەيوەندىيان بەدەرەكەوتن و گەشەكەرنى شارەكانەوە بىويى "ئەوا بىزافىيە قەلىيە و فەكرىي لەمىژووى شارستانىيەنى ئىسلامىدا بۆكەشە و ناكۆكى نىوان زاناىيانى ئىسلامى دەگەپتەو، بەتايىبەتى لە سەرەدەمى ئەمەوىي و عەباسىيەكاندا، كەچەندىن تىزىو بۆچوونى جىبابىيە و قوتابخانەي فەكرى سەريان هەلدا". وەنەبى شارىش بەيەكەك لە هۆكارەكانى سەرەلەدانى بىزافىيە پۆشنگەرىي و قەلىيە ئەمىژىدىي لە مەژووى ئىسلامدا "چونكە ئەم كەشە فەكرىيانە سەرچاوەكەيان مەزگەوتەو شارەكان بىويى. بىرەو پەي جىباوازىو بۆچوونى جىزىو لە هەر كۆمەلگەو شارستانىيەتىيەكدا، هۆكارە پەگەزىيە كەشەي فەكرىيە قەلىيە. ئەگەر سەرچاوەي عەلقەلەبىيە و لىكەدانەوى بىويى لەخۆرئاوا، عەلقەلەبىيە "ئەوا لە كۆمەلگەي ئىسلامىدا بىزافىيە عەلقەلەبىيە سەرچاوەكەي ئايىن بىويى. پاستە ئايىنەش لە خۆرئاوا پانتايىيەكەي نۆرى لە فەكرىيە قەلىيە خەلكدا داگىرەكەتەو، بەلام لە قەلىيە پۆشنگەرىي و نەوى پەزىكار بىويى لە دەسەلاتى كەشەو هەمەوىي عەلقەلەبىيە نوگەي پەپەكان، ئاسقەلەبەردەم عەلقەلەبىيە زىاتەر كەتەو.

ده توارى ده ركه و تنى موخته زيله، كه خاوهنى ديدىكى عه قلاتى بوون، به سه رهنائى ده ست پيكرنى قوناغى پوئسنگه رى له ميژووى ئيسلاميدا بزميژوي. ئه مهش به و مانايه نيبه كه پيش نه و ميژووه بواريك نه بووي. بزگه شه و چالاكى عه قلكه رايى " به لكو هر له سه رهنائى بلا بوون وهى نايينى ئيسلام، جگه له سروش (الوحى) خودايى كه به هوى پيغه مبه ره وه به مرقايتى گه يشت، عه قلىش له و بو ارانه دا كه به يوه نديان به ژيانى

پۇتدانو جىي بەجىي كىردى ئىركى ئاۋە دان كىردى ۋەي زەۋىي بازىرگىنى
 لايەنە گۇرپاۋە كىانى زىيانى مۇقەۋە ھەيە، گەشەي كىردو پۇلى خۇي
 دىيارى كىرد. بىي بىرۋاكانى قۇرەيشو نىۋە ئورگەي عەرەبى، كاتىك لەگەل
 پىنغەمبەردا كەۋتنە مەلەننى ۋە نۇزايەتبان كىرد، بۇ ئىۋەي پاستى
 پەيامەكەي بىسەلمىنى داۋاي بەلگەيان ئى دە كىرد، بەھۇي ئى بەلگە
 پەرەجو (المعجزة) ئىۋە كە پىنغەمبەر نىشانى دان، پىۋىپەپۇرى چەندىن
 پىرسىيارى جۇدراۋ جۇر بۇنەۋە ۋە قەل ئى مىكانىزە بۇو كە بۇگە پىشتىن
 بەۋەلامى ئى ۋە پىرسىيارانە بەكارىان دەھىنا. لەگەل ھەر پەيامىكى
 خۇدايىدا قەل گەشەي كىرد ۋە لەپال ھەردە قىكى ئايىنىدا مۇقىش
 دەرگاي لەپۇدا ئاۋە لاكرۋە بۇگەشە دان بەقەل ۋەزى، چ لەبۇرى
 بىرۋەھىتان بەخۇداۋ چ لەبۇرى زىيانى پۇتدانو ۋە نەم جىھانەدا. بەلام
 لەسەردەمى ئى ۋە ۋى ۋە باسىيەكاندا، مۇسلمانان پىۋىپەپۇرى چەندىن
 كىشەي سىياسى ۋە فەكرى بۇنەۋە، كە پىنگەي بۇسەرەلدانى ئى ۋە
 قۇتاخانە فەكرى ۋە قەلبىيانە خۇش كىرد، كە پىشتىر لەۋ شىۋەيە
 دەرنەكە ۋە تىۋىۋىن. جارىكى دىكە لەئاسۇيەكى دىكە ۋە سەپىرى قۇرئان ۋە
 فەرمۇدە كىراۋ خۇيئەنەۋە ۋە لىكەنەۋەي دىكەي بۇكرۋا چەمكەۋاتاي
 دىكە لە دايك بۇۋىن. نەگەر قۇناغى پۇشنگەرى لەخۇرئالاۋا پەچەكردارى
 ئى ۋە لادان ۋە خەيالىۋى ۋە زالىۋى ئىفسانە بۇۋىن بەسەر قەلى پاپاۋ
 قەشەكاندا، بەچەمكى كانىت پىزگار كىردى مۇقە بۇۋىن لەۋ
 دەستەۋەستانىيەي لەخۇي ئى بە پىرسىيارە، ئىۋا پۇشنگەرى ۋە بىزاقى
 قەلگەرايى لەكەتۋى مەنۋىي ئىسلامىدا لەھەناۋى ئايىنەۋە سەرى
 ھەلدەۋە ئايىنىش پىنگەي خۇش كىرد ۋە بۇ زىاتىر گەشەكردن ۋە فەزىۋى
 بۇۋىنى قەل ۋە بىزاقى قەلگەرايى، دەتۋانن دەركەۋتنى مۇعتەزىلە

به سهره تايهك له بزافي عه قلكه رايي له ميژووي نيسلاميدا ناوزه د بكه ين.
 شه هرستاني بومان ده گيرپښه وه د ده لي: ((په كيك هاته لاي حه سيني
 به سري وگوتي: نه ي پښه واي موسلمانان له م سهرده مه دا كومه لايك
 پهيدا بوون، ده لين: نه وه ي گوناهاي گه وړه بكا كافرو له پيزي
 موسلمانان ده چيته دهرې، نه وائيش (وه عدي و خه واريجن). هه نديكي
 ديكهش به پيچه وانه ي نه مانه وه، گوناهاي گه وړه به كوفرنزانن، كرده وه
 له لاي نه مانه به شيك نيه له بړواو پتيان وايه سهرپيچي كردن و كرده وه ي
 خراب په يوه ندي به بړلوه نيه، هه روك چون گوپړايه لي و سهرپيچي
 نه كردني بي بړوا، نايكا به بړوادار، نه وانه شي ناويان له خويان ناوه
 (مورجيته) پيش نه وه ي حه سيني به سري وه لامي پرسپاري نه و كه سه
 بداته وه، كه پرسپاره كه ي كردبوو، (واسلي كوري عه تا) گوتي: من
 پيم وايه، نه وه ي گوناهاي گه وړه ده كا به شينو په كي په ها به بي بړوا
 نارميژي و له هه مان كاتيشدا بړواداري ته ولو نيه، به لكو له نتيوان نه م
 دوولنه دايه (منزلة بين المنزلتين)“. لوي نه و قسه يه هه ستا له سوچيكي
 مزگوته كه دانيشت و له حه سيني به سري جيا بڼوه، هه ركاتيكي په كيك
 هاتبايه ژوره وه و پرسپاري له حه سيني به سري كردبايه، كه بڅچي واسل
 به ته نيايه، حه سيني به سري ده يگوت: واسل كه نارگير بووه. (اعتراف)
 ليزه وه، كومه لايك كه خاوه ني ديدو بڅچوونيكي عه قلاني بوون، هاتنه ناو
 ميژوو، به موغه زيله ناوزه بكران. جگه له م بووداوه، شه هيدكريني
 عوسماني كوپي عه فان، سهره تايهك بوو له ميژووي نيسلاميدا بق
 قسه كردن له سهر چوني تي هه ليزاردني خليفه و كښه سياسيه كان و
 جه نگو و كوشتاري نتيوان موسلمانان، په كيك بوو له و هوكاران ي كه پڼگي
 خوشكرد بوسهره لداني چه ندين و تيزو بړوكه ي نوې، نه و ململاني و

کیشه سیاسییان وای له مه ندیک له زاناو عه قلمه ندی نه و کاته کرد، که گومان له ره وایه تی نه و چه نگانه بکن و نه مهش وای کرد جاریکی دیکه چه مکه کانی بپروا (الایمان) و گونا می گه وره و بچووک و چه ندین و ته زای دیکه شوناسی دیکه وه ریگرن و قسه یان له سه ر بگریته وه. هه رکه نه مه ویهه کان ده سه لاتیان گرت ه ده ست، هه لویتست و ره فتاره کان یان، چه ندین پرسپاری له لای خه لک به گشتی و زانیانی نیسلا میی به تاییه تی وروژاند. دروشمی (جه بر) و په ره پیدانی بیژکی (مورجینه) که نه وانه ی نه م دروشم یان به رز کرده وه تیوریستی (المنظر) ی نه مه ویهه کان بوون، له به رامبه ر نه واندا (قه ده رییه کان) ده رکه و تن، که خاوه نی دیدو پوانینیکی دیکه بوون. مورجینه کان پتیا ن وابوو، مروقی بپروادار به کرده وه و ره فقراری خراپ و گونا می گه ره له باز نه ی بپرواداران ناچیت ه ده ری و هه ر به بپروادار ده مینیت ه وه. نه مهش نه وه ی ده گه یاند، که بپرواداران به کرده وه له یه کدی جیان، نه م دروشمی مورجینه کان، که نه مه ویهه کان بانگه شه یان بۆ ده کربو پشتیوانیان لی ده کرد، پاساو تیک بوو بۆ هه ر کرده وه و کار تیک که ده سه لاتدارانی نه مه وی نه نجامیان ده دا و ده نگ ی نه یاره کان یان پی کپ ده کرده وه. کاتیک نه مه ویهه کان هه ر کار تیکان بگردبایه و نه یاره کان یان سه رکوت کردبایه، پاساویان نه وه بوو که هه ر کرده وه و ره فقراری که مرو ف نه نجامی ده دا، به ویستی خودایه و کرده وه ی خراپیش بپروا هه لئاوه شینیت ه وه. مورجینه کان له به رامبه ر مو عته زله کاند ا پوو یه پوو ی نه و پرسپاریه بوون ه وه که مو عته زله کان وروژاندیان، نه ویش پرسپاریو قسه کردن بوو له سه ر ناووسیفه ته کانی خودا. نه گه ر هه ر کرده وه یه کی مرو ف که نه نجامی ده دا، به ویستی خودا پی، وه ک مورجینه کان ده لین: نه ی کاتیک مرو ف

كەردە ۋە يەككى خراپ دەكا، كە ناكەئى ئەمە بەرئە پال خودا، چونكە خودا
 پاكە ۋە ئورە لە ھەرسىفە تىكى خراپ. موعتەزىلەكان بۆچەسپاندنى
 پاكى ۋە بە ئورەگرتنى خودا لە ۋەى كەسىفەتى خراپى بەرئە پال،
 ئوروشى ۋەستى ئازادانەى موقەبىان بەرزكردە ۋە، واتە موقە ئازادە ۋە
 لىپرسراۋە بەرامبەر بە ھەر كەردە ۋە يەك كە ئەنجامى دەدا، ئەم كەردە ۋە يە
 كەردە ۋەى چاك يان خراپ بى. تەنانت بەككى ۋەك (جەھمى كورى
 سەفوان) بۆ جەختكرىنە ۋە لەسەر خودا بە تاكرانين (التوحيد)
 لە بىرەكەى (جەب) نەزىك بۆ ۋە " چونكە بەلەى جەھمە ۋە سىفەتەكانى
 خودا موقە لە يەكەدى جىيان ۋە بۆ ۋەى تەكەل نەكرىن، نابى ئەو
 سىفەتەنەى دە بەرئە پال موقە بەرئە پال خودا، ئەمەش
 بۆدورەكە ۋەنە ۋە لەچەمكى ۋەك يەك (التشابه) ى سىفەتەكانى خودا
 موقە. جەھم لە ۋە بارە ۋە دەلى: ((لەپاستىدا ھىچ بەكرەك جگە لە خودا
 نىيە ۋە ھەرئە ۋە ۋەستە ۋە سەلاتە ۋە بەكرەى ھەموو كەردە ۋە يەكە "
 بەلام كاتەك موقە كەردە ۋە يەك ئەنجام دەدا، بە شىۋە يەككى خوازە
 (المجان) دە بەرئە پال موقە. خودا ۋەك چۆن درەخت ۋە مانگ ۋە پۆئى
 دروست كەردە ۋە ھۆى جولانىان دەگەپتە ۋە بۆخودا، بە ھەمان شىۋەش
 ھىزىكى لە موقەدا دروست كەردە ۋە، كە دەبىتە ھۆى ئە ۋەى كەردە ۋە
 ئەنجام بەدا، ھەرەك چۆن درىۋى ۋە پەنگى جىاجىباى بە موقە بەخشىۋە،
 بەبى ئە ۋەى ۋەستى موقەسى لەسەربى. . .)) " ھەرەك لە مرجىئە ۋە
 موعتەزىلە خاۋەنى ئورە بىدى جىابوون لە بارەى ۋەستى موقە ۋە، ئەگەر
 مودرجىئەكان ۋەستىيان لە موقە سەندە ۋە " ئەوا موعتەزىلەكان، ۋەستىيان
 كىرپايە ۋە بۆ موقە بەلەيانە ۋە موقە ئازادە لە ۋەى چ كەردە ۋە يەك ئەنجام
 دەدا. ئەگەر لەسەردەمى پىغەمبەردا (ھى) كۆمەلگە دابەش بووبى بۆ

خودايه))^(۱۸). به پای هەندێك لەو زانایانە مرقۆ بە ئەندازەى پێویستی خۆى دەزانى. واتە زانین و ئەومە عریفەى مرقۆ لە ژانیداو دەستى دینى، بەرەنجامى پێداویستییەکانى ژانیهى. بەکێكى وەك جاحز(الجاحظ) لەوبارەو نەمونه بە منداڵ دینیتەو، منداڵ بە ئەندازەى پێویستی تەمەنى خۆى لە دەورووبەر دەگا و دواى ژانیهى بەکۆمەڵ و پێداویستییە جۆریە جۆرەکانى ژانیهى مرقۆ دەبنە هاندەریك بۆ زیاتر زانین و دەست هێنانى مەعرفە ئەگەر تەمەنى منداڵى مرقۆ پێویستییەکانى سنوورداریکا، ئەو لە دوایداو لە ژانیهى بەکۆمەڵدا لەگەڵ زیاتر بوونی پێویستییەکان سنوورەکانى زانینیش فراوان دەبن. حەزى مرقۆ بۆ زانین و فێربوون، بە شیکە لەسروشتى مرقۆ و جۆریكى دیکەش زانین و مەعرفە هەیه، کە مرقۆ بە هۆى هەول و تێکۆشانى خۆى و دەستى دینى، ئەو وەك حالەتێكى سروشتى و زگماکی. ئەو زانین و زانبارییەى کە سروشتى و زگماکییە، هەموو مرقۆکان بەبێ جیاوازی تێیدا بەزدارن، بەلام ئەو زانین و مەعرفەى بەرەمى هەول و تێکۆشانى مرقۆ، لە یەکیکەو بە یەکیک بە ئەندازەى هەول و تێکۆشانى کەسەکان دەگۆڕێ. جاحزو شەهرستانی و قازى عەبدولجەبارو موعتەزىلەکانى دیکە، بۆچە سەپاندنى بێرۆکى ویستى ئازادى مرقۆ، جەختیان لەسەر ئەو دەکەردەو، کە زانین و مەعرفە لە لایەن خوداوە بە مرقۆ بەخسراوە "بەلام مرقۆ ئازادە لەوێ چۆن ئەم زانینە بەکار دینى. پاداشت و سزا بە نەندە بە ئازادییەو، کاتێک مرقۆ پاداشت یان سزاوێ دەگرت، کە ئازادى لێ ئەو دا، کە چاکە دەکا یان خراپە. هەرکاتێک ئەم ئازادییە لە مرقۆ سەنرایەو، چ چاکەکردن و چ خراپە، چەمکى راستەقینەى خۆیان لە دەست دەدەن. وە ئەبێ موعتەزىلە یەکەم گروپ و کۆمەڵ بووبى، هەولێ بە یەکیکەو

گرېداني عه قل و نايينيان داسې " به لکو دواتريش و به دريژايي ميژوي
 نيسلام له گه ل هه ر بزاو جول په کي نه م نايينه دا، فکرو تيزي جوړاو جوړ
 ده رکه وتون. جگه له م حاله تانه دانه بي که که سانتيکي خاوه ن عه قلبي تي
 دوگمايي و چه قبه ستو، پنگريوون له وه ي نه م نايينه خوي نوئ
 بکاته وه له گه ل په وتي هه نگاوه کاني ميژو هه نگاويني ووه لامکوي
 خواسته نابووي و کومه لايه تي و سياسي کاني ژباني کومه لگه بي. هه ر
 کاتيک موسلمانان هه ولياندلي نه م په پامه به ده وروبه ري خويان بگه يهن،
 پوي په پوي چه ندين پرسيارو مشتومرو ليدواني نيوان خويان و
 به رامبه ريان بوونه ته وه. که موخته زيله هينده جه خنيان له سه ر عه قل
 ده کرده وه، وه دکتور (نه سر حامد نه بوزه يد) باسي ده کا، له و
 سه رده مه دا چه ندين پيژايي فله سفي و فکري و بيروباوه پي جوړاو جوړ
 هه بوون، که پتيويستيان به پوي په پويوونه وه يه کي عه قلاني هه بوو،
 موخته زيله نه و نه رکه يان گرته نه ستو". عه قل نه و چه که بوو،
 که له به رامبه ر پوانين و فله سفي و عه قلانيه کي نه وي نيکه دا به کاره يتر ا.
 ناکري چاو له وراستي به ش بپوشين، که له ميژوي نيسلاميدا، به هوي
 به دحاليبوون و هه ژاري مه عريفي و دوور له هه رتيگه يشتن و پوانينيکي
 عه قلاني دژايه تي په وت و بزلوته عه قلانيه کان کراوه. دوور له
 تيگه يشتنيکي راسته قينه له نيسلام، به دريژايي ميژوي نيسلامي
 چه ندان ده ست له پشت بره ودان يان په تکرده وه ي نه و تيزو بچوونانه
 بوون که سه ريان هه لداوه. نه وه ناييني نيسلام نيه که هه نيک له و تيزو
 بچوون و قوتا بخانه فکري و عه قلبيانه په ت ده کاته وه يان قبولياند ه کا "
 به لکو کومه لگه له پشت نه و په تکرده وه و قبولکرده وه وه يه، هه ندي
 جاريش نا هوشيار ي خه لک و هه ندي جاري نيکه ش ده سلات بـ

بابه تنيكه بۆلبدوان و بيركرينه وه و پاماني عه قليبته تي يوناني و نه وروپي.
 كاتنيك عه قليبته تي يوناني له جه وه رو ناوه پۆك و پنيكهاته ي شته كان
 ده كۆلتيته وه و په هه نديكي مه عريفبيان ده داتي. له به رامبه ردا عه قليبته تي
 عه ره بي په هه نديكي به هايي (القيمي) به شته كان ده به خشي. نه وه نده ي
 له عه قليبته تي عه ره بيدا لايه ني ئاكاربي و به هايي گرنگه و پوانيني
 بۆشته كان له ديدگاي (چاك، خراپ، جوان، ناشيرين) وه به، نه وه نده
 شيكار كردن و ليكۆلينه وه نيه له پنيكهاته ي خودي شته كان و نه و بابته ي
 كه پتيويسته لي ي بكو لتيته وه وه لو تيسته ي له به رامبه ردا بكرئ. ليره دا
 ده رده كه وي كه له لاي يوناني و نه وروپيه كان، پۆل و ئه ركي عه قل ته نها
 نه وه نده نيه كه، چاكي و خراپي و به كه لكی و بي كه لكی شته كان
 ده ريخاو هيجي نيكه، به لكو عه قل ده بي له ديوي ده ره وه ي شته كان و
 ديار ده كان نه وه ستي و نه و سنوره تپه پرتي و له چيه تي و ناوه پۆكي
 شته كان ورد بيتته وه و په هه نديكي مه عريفبيان پسي به خشي.
 بۆدۆزينه وه ي نه يني و چيه تي هه ر ديار ده و شتيك، پامان و وورد بپونه وه و
 ليكه دانه وه ي جو را و جو رو ديار يكر دني پنيكهاته وه په هه نده جيا وازه كان ي
 پتيويستن. نه و پرسياره ي كه ليره دا ده شي بكرئ، نه وه به كه ئايا
 ده شي نه م نيزه ي جابري گشتگير بكرئ و له هه موو قوناغ و سه رده ميكد
 عه قليبته تي يوناني و نه وروپي و عه قليبته تي عه ره بي، هه مان ده ره نجامي
 هه بي؟ جابري پني وابه كه تا بيه ته ندييه كه له عه قليبته تي يوناني و
 نه وروپي و عه ره بيدا، بووه ته هۆي نه م جيا وازيه. عه قليبته وه به شيكي
 گرنگ له پنيكهاته ي مرۆف، له گه شه و نه شو نما كردن و گو پاندايه و چه ندين
 هۆكار ده بيه يارمه تيه ده ر بۆگه شه ي عه قل و له هه مان كاتدا چه ندين
 هۆكار يش ده بيه هۆي نه وه ي كه گه شه و بزاوتي عه قل بوه ستيئن و

کاتیک شینانو جوری زمان، شینانو پیکهاتی عه قلی دیاری ده کا “ که واته بخویندنه وه و ناسینی عه قلیتی عه ره بی، ده بی زمانی عه ره بی بخویند ریت وه و بزاسی. هر له و پوانگه وه جابری پیی وای، که نه وه ول و کوششی زانایانی نیسلامی بو خزمه تکردن و داپشتنی زمانی عه ره بی نه نجامیاند، و پرای خزمه تکردن به و زمانه نابی نه وراستییه ش فراموش بکری که نه و پساو یاسایانه ی که نه و زانا موسلمانانه به سر زمانی عه ره پیدا سه پاندیان، له گه ل گرنگی و بایه خی نه م وه ل یاند، زمانی عه ره بیان چوارچینه به ندرکد، به شیوه یه که شه و گورانیان له و زمانه دا کوشت، که زمان و عه قلیش په یوه ندیان به یه که وه ه بی، که وات کوشتنی که شه و گورانکاری له و زمانه دا ده بیته هوی کوشتنی که شه و گورانکاری عه قلیش. نه گه ر گرنکیدان به لایه نی زمانه وانی و قولبونه وه له و بواره دا، به شیک بی له بزافی عه قلیگه رای، نه م نه و عه قله گشتنگیر نا کا “ چونکه بؤگیشتن به بزافیکه عه قلیگه رای گشتگیروه رچه رخانیک له و بواره دا که شه پیدانی به شیک و لایه نیک به س نییه. نه گه ر له لایه ک زانستی زمانه وانی جووله یه کی به عه قلی عه ره بی _ نیسلامی دابی، نه و له لایه کی دیکه به هوی زور جه خت کردنه سر نه م لایه نه و گوشه گیرکردنی نه م لایه نه ش له چهنه پئسایه کی نه گوردا، لایه نه کانی دیکه که بؤگه شه و عه قلی پیویستن له کلتوری عه ره بی و نیسلامیدا پشت گوئی خراون. نه گه ر له قوناغ و سرده میکی دیاریکراوی میژووی نیسلامدا چهنه فیه سوفو بیریاریک دهرده کون و چهنه رتیاریکی فکری و بؤچوونی فلسفه ی دهرده کون، نه و میژوویه کی دریش هیه، که به ده گمان ناوی فیه سوفیک بیان بزافیکه فیکری و عه قلی دیت. زاناموسلمانان بؤداپشتنی یاساکانی زمان، په نایان دهرده به ر

عربه به د شته کي به کان، له کاتي کدا که شاره کان له پوي وشو زلاره وې
 شارستانيتي دا دوه مهنديون و له ه مان کاتدا قورثاني پيرزيش
 پريه تي له وشو زلاره وې شارستانيتي، که چي نه وان پشت
 به گوگردن (التلفظ) د شته کي به کان د به ستن، به م شيوه به زماني
 زاره کي بوو ته سه رچاوه به، که بونيادي عه قلي عربه بي پټک هيناوه .
 دياره زماني زگماکي و نووسين، هر يه کي کيان کاريگري تايبه تبيان
 له سه ر پټکاته ي عه قلي مړو ه به . له نه د جامدا زماني پاراو (الفصحي) ي
 عربه بي که له عربه به د شته کي به کان وه رگراوه، ده پټه به شټک
 له خه يال دان و هست و نه ستي عربه بي و نه مش که سي عربه بي له هر
 پټشکه و تني کي ژياري و شارستانيتي نوور ده خاته وه و نه م جيهانه وشک و
 دوور له گه شو نامي ژوي و هستي (الحسي) يي که تا کي عربه بي
 تييداده ئي ده يگي پټه وه بق چاخه کاني پټش ميژور، چاخه نه فاميتي
 (العصر الجاهلي)، چاخه پټش پټکاته ي ده ولت^(۱).

نه گه ر قوناغي پټش نووسين له گه ل قوناغي لوي نووسين، دوو قوناغ
 بن، يه که ميان به قوناغي کي ناژياري بزميري و دوو ميان به قوناغي که
 مړو ژياري بنياتناوه، نه و زمانيش کاتي که له نووسيندا گوذرلشتي
 ليکراوه، گه شه يه کي ديکي به عه قل داوه، عه قلتي که له قوناغي پټش
 نووسيندا جيا به له عه قلي لوي نووسين، له گه ل نووسيندا زمانيش
 گه شه ي کړيوه .

عه لي که ريم ده لي: ((زمان نه و فکره به که ژيارد به زويني زياتر له وې
 که ميکانيزميک بيت بق گوذرلشت لي کړن))^(۲) چالا کي و گه شه ي ژيان له
 چالا کي و گه شه ي عه قلي جيانا کړنه وه . چالا کي و توانا و ناستي گه شه ي
 عه قلي مړو له زماندا گوذرلشتي لي ده کړي. نه گه ر بړوا به و بړو که به

په یامی نایینی و عه قلا نییه ت

په یامی نایینی که خودا به هژی نیراوه کانییه وه بق مرقۆی نارووه، مرقۆی پویه پوی چه ندین پرسیارو سه رسورمان کربووه. وه نه بی ته نیا نه وانه ی بروایان به وه په یامه نه هیتاوه، پویه پوی پرسیار بوونه وه له بهرام بهر نه په یامه دا هه لویتسه یان کرد بی " به لکو نه وانه ی برواشیان پی هیتاوه، له کیشه و گرفت ی پرسیار پژگاریان نه بووه. نه مهش نه و راستیه مان پی ده لی که په یامی خودایی به ئاسانی خۆی به ده سته و ناداو نه مهش نه وه ناگه پهنی که نه په یامه په یامیکی پر پیچ و په ناو ئالوزه به لکو په یامیکه له نادایاردا بهر چه سته ده بی و به شتی که نه په یامه باسی نادیاره، نادیاریش بهرده وام مرقۆ دوو چاری سه رسورمان و پرسیارو پاچله کان ده کا. محمه د شبسته ری ده لی: ((کاتیک جیهان، جیهانه که نه نینیه کان ئاشکرا نه بن، نه گه ر بشی نه نینیه کان ئاشکرا بن، نه و جیهان له ناو ده چی و مرقۆ له مرقایه تی خۆی ده که و))^{۱۳۰} نه وه ی بهرده وامی به هر په یامیک ده به خشی، نه مه حاله تی سه رسورمان و دوو چاری پارایی کرد نه یه که مرقۆ به هژی وه، ئاسۆی زیاتری له بهرده واما ده کریت وه له ناخ و ده روونه وه هه ست به جۆرک له گه شه و نه شونما ده کا. زیندویتی مرقۆیش به بهرده وامی پرسیار کرد نه وه وه یه، مه رگی مرقۆ هاوکاته له گه ل مه رگی پرسیار سه سورمان. مه به سته له سه رسورمان و پارایی نه وه نییه، مرقۆ سنووره کانی راستی و هه له و جوانی و ناشیرینی و چا که و خراپه ی بز له یه کدی جودا نه کریت وه و پوانینه کانی به ئاسۆیه کی تاریک بسپیژی، که سی بروادار به هژی برواهیتا نه وه، هه ست به ئارامی و دلنایایی ده کا " به لام نه مه وای لی ناکا، که ئی دی واز له پرسسیار

ده کڼ، چېنځنکه مړوډ له گران به دواي نادياردا هستي پي ده کا. په کيک له بهانه کاني، نه وانه نکولتيان له په يامي پتغه مبه ران کړدووه، نه وه بووه که پتغه مبه ران نادياره کان ناشکراناکڼ، بويه داوي په ره جوو (المعز) يان له پتغه مبه ران کړدووه. کاتيک قوره يشيبه کان بړوايان به پتغه مبه ري نيسلام نه هتياوه، به هانه يان نه وه بووه، که پتغه مبه ر که سيکه به بازاردا ده پواو نيشانه په کي پي نيه، بېته هوي سرسورمان. دياره که سي ناساي، که سيکه خاوه ني ناديار نيه و نه پتغه مبه ري پي نيه ناشکراي بکا. نه گر مړوډ به سروشت حه ز بکا، سنووي ديارده ناساي و باوه کان بشکيني و بيه وي نه و ديوي بينراوه کان بېيني " نه و نه و حه زو خوليايي مړوډ له گال پتغه مبه راني خودادا به رجه سته بووه، کاتيک ويستويه تي، پتغه مبه روه ک که سيکي ناساي نه پيني و که سيک بي جيا له خه لکي، گران به دواي جياوازيده، گرانه به دواي نه پيني و نادياردا، که خه لکي له پتغه مبه راني داوا کړدووه. نه پيني و ناديار پوي جيا جيان هه په، هه ندي جار ترس و هه ندي جاري دیکه خوښه ويستي و له مړوډ ده کڼ، به دواياندا بگه پي. ديارده ناساي و بينراوه کان نابنه مايه ي شل ژان و سرسورمان " بويه مړوډ ده په وي له وان تيپه پيني و ده رگايه کي دیکه به پړودا بکړته وه و ناسويه کي دیکه بېيني که به لايه وه نه پيني و نامويه پي. به ختیار عه لي ده لي: ((نه پيني وه نه و په گره ي هه ندي جار به ره و شته کانمان راده کيښيت و هه ندي جار له شته کانمان دوور ده خاته وه. هه ندي جار ترسمان تيا دروست ده کات و هه ندي جار خواستيکي قولمان تيا ده بزيښت به ره و پوي بړيڼ.))^{۹۱} نه و که سانه ي که گوي گرتني ناموزگارپه نايينيپه کانداهست به بيزاري ده کڼ، له بهر نه و نيه که بړوايان به وگوتانه لاواز بووي "

ژيانيشی، که عقل پولى تيدا ده بينی، وه لامی چه ندین پرسپاری
 ده سترگر بووه، نه مهش له بهر نه وه نییه که ناین نه یوانیوه،
 نه وه لامانه به مرقه بیه خشی " به لکو هر خودی ناین رتگر نییه
 له بهرام بهر عقل داو ناکوکی له نینوان عقل و نایندا نییه. هه ندیک تیزی
 نیسلا می وایر ده که نه وه که قسه کردن و بایه خدان به عقل، پشت گوئی
 خستنی ناینه و به ناین کردن عقله. پتیا وایه کاتیک خودایه کی داناو
 زاناو په روه ردگاری جیهانیان به رنامه یه ک بق مرقه بنیسی، ناشی
 به رنامه یه ک نه بی که سرجه مواره کانی ژيانی مرقه نه گریته وه و
 قبول کردن یاسایه کی دیکه که به رنه جامی عقل و هزی مرقه،
 جوره او بهش دانانیکه بق خوداو نه مهش دژبه بیروباوه پی
 یه ک خوداپه رستی (التوحید) ه. لای هندی که س ناکری و ناشی نه م
 جوره تیگه یشتنه بخریته ژتر پرسپاره وه. له راستیدا نه م جوره
 تیگه یشتن و پوانینه بق ناین وه که چه ندین پابوچوونی دیکه، به ره می
 عقل و هزی مرقه ناکری قسه ی مرقه فیش، هه لو یسته ی له بهرام بهر دا
 نه کری و به گومان وه سه پری نه کری. نه مهش نه وه ناگه یه نی که
 لیکدانه وه و بوجوونی مرقه بی هیچ به لگه به کی لژیکی ده بی
 په تبکریته وه و مرقه بزی نییه له پریگه ی عقلی خو یه و به دوا ی
 راستیه کاند ا بگری. به لکو مه به ست له وه یه که، قسه و بوجوونی مرقه
 ده شی قبول بکری و په تیش بکریته وه، نه ک به پیروز سه یر بکری. کاتیک
 عقل له سنو ورو تخوب کانی خو ی ده چیته ده ری و میتافیزیک ده کاته
 بابته لی دوان و گفتگو له سر کردن و ده یه ی په ی پی به ری و هه ول
 ده دا یگانه نه و راستییانه ی که، نه رکی سروش (الوحی) ییه، پووه پووی
 قه یران و نه نگه ژه ده بیته وه، به پیچه وانه وه هندی جاریش ناین

لە ڕێگەی ھەلگرانی پەيامەكە پەو، بە جۆرێك گوزارشتی ئی دەكری،
كە بۆئەو ھاتووە كە سەرتاپای ژبان بگرتەو و قسە لە سەرئەو
بابەتە بكاوئەو بولانە بگرتەو، كە ئایین ئەو ئەركەي پێ
نەسپێرلەو. لێرەدا عەقەل دەستەو دەستان دەبێ و ناھێلری جۆلە بكاو
لە بوارو سەنووڕەكانی خۆیدا پۆلی دیساریكراوی خۆی ببینی.
بەرپرسیارکردنی ئایین بە ئەركێك كە پێی نەسپێرلەو، سەندەو ەي
ئەركێك لە عەقەل، كە پێویستە پۆلی خۆی تێدا ببینی، بە درێژایی مێژوو
پەكێك بوو لە و كێشەو تەنگەژانەي كە ھەلگرانی پەيامی ئایینی لە گەل
عەقەلگەرلو بزووتنەو. پۆشنگەرییەكاندا پووبە پووی پەكدی كەوتەو.
مەلانی ئی نیوان ئەم دووانە بە درێژای مێژوو، شتوانی جۆراو جۆری
بەخۆیەو گرتوو. ئەم مەلانی ئی لە قوناغی پۆشنگەری ئەو پەدا
پەكلا بۆو. لە مێژووی ئیسلامیشدا، مەلانی ئی نیوان ئەم دوو بۆچوون
دیدیەك جودایە، بە چەندین شتوانی جۆرلو جۆر گوزارشتی ئی كراو و
لە دەرەجامدا چەندین قوتابخانەو پێزانێ فەكری جیا جیا سەریان
ھەلداو.

ئایدۆلۆژیاو دەسەلاتیش، لەم مەلانی ئی دا نووڕە پەریژنە بوون و
ھەولیانداو فەكر مەعریفە بۆ مەبەستی تاییەتی بەكاربەین و لەو ئەركە
نووری بخەنەو كە پێویستە لە پێناویدا كاریكا. لە گەل ھاتنی ھەر
ئایینیكدا پووبە پوو بوونەو و بەرێككەو ئێك لە گەل ئایین و عەقەلدا
دەستی پێ كەتوو. كاتێك مەزە بە ئەندازەي عەقەلێ خۆی ژبان و بوونی
ئێكداو تەو و جۆرە تیۆریكی لەو بارەو لە لا فۆرمەلە بوو، كە
بەرەنجامی ئەو پوانین و تێگەشتنە بوو لە ژبان و بوون. لەو كاتەدا
پەيامێكی خۆدایی لە دەرەو ەي ئەم تێگەشتن و پوانینەي مەزە دیت،

بڼوونو ليکدانه وهی جيا جيا بووه بڼو دهغه کانی نيسلام. نه گهر په کيک
 له و قوتا بخانه و پييا زانه خوی به نه رسه دوکسيکی نيسلامي بزانی و پيی
 وایی نه و له وانی دیکه با شتر له دهغه کان گه يشتووه، نه و دهيه وی فیکرو
 مه عريفه و ليکدانه وه يکی تاييه ت به زور به پيی. زور جار له ميژووی
 نيسلامدا نه م ملانی فکری و مه عريفیه، بووه ته مللانی ی سياسی و
 ده سلات، چندان بيريارو زانای نيسلامي پووه پووی نازارو نه شکه نجه
 بوونه ته وه و بيروراکان بيان دوور له که شو هه وایه کی نازادانه و کراوه دا
 قبول نه کراوه. له کلتور و ميژووی نيمه دا، دوو پرژده و تيزی وه ک
 موغه زيله و نه شعری، که به مللانی په کی فیکری و مه عريفی ده ستیان
 پیکردو زه مينه يان سازکرد بڼو گه شه کردن و فورمه له بوونی قوتا بخانه و
 پييازی عه قلانی، له دواييدا ده سلات هه ر په کيکیانی بڼو مه به سستی
 تاييه تی خوی به کار هیتا. کاتيک نه و ده سلاتی فه رمانړه وایی
 ده گرت ده ست و موغه زيله ی ده کرده ستراتيژی خوی، له بهرامبه ردا دږ
 به هه ر ده نگيک ده وه ستا موغه زيله ی پرت ده کرده وه که پيچه وانه ی
 موغه زيله بوايه. کاتيکيش ده سلاتيکی دیکه ده هات بڼو قايمکردنی
 کورسی ده سلاتی خوی و سه لماندنې بوونی خوی نه شعريانه بيری
 ده کرده وه. نه و بيريارو پوښنيرانه ی که دروشمی فیکری و مه عريفيشيان
 به رزکردو ته وه و به مه به سستی گه شه پيدان و به ره وپيشه وه بردنی پرژده ی
 عه قلی و فیکری، کاريان کردووه، نه يانتوانپوه له کاریگه ری هيزه
 ده سه لاتخوازه کان به دوورين و له پرژوسه ی عه قلی و
 کاره مه عريفیه کانپاندا، سيپه ری ده سلاتيان به سه ره وه بووه.
 هه نديکیان له ژير نه و سيپه ره دا پاساويان بڼو ده سلات هیتاوه ته وه و
 هه نديکيشيان له ژير نه و سيپه ره هاتوونه ته ده ری و باجي مللانیيان

له گڼ دده لاندې دلو. نو دې هم غږته یې قول تر کرېوتو، نو ده بووه
 که قسه کړدن به ناوې تیزو فیکر ټکه وه، په همدېکې شایینې پسې
 به خشر او، بویه نه وانه یې دژ به و فیکرو بچوونان وده ستاون، به وه
 تاوانبار نه کراون که دژ به دده لاندې فیکره یې دده لاندې، به لکو به لاده
 له شایین ناوړه د کراون. به پنجه وانه شوه تیزو بچوونیکې ئیسلامی
 که دده لاندېکې له پشته وه بووې. یان له لایه زانایه کی ئیسلامیه وه،
 که به خواناس و شاره زاناسرابې، بانگه شې بچو کرابې، وه نه رسدو
 کسینکې ئیسلامی مامه لې له گڼ د کراوه و جوړه پیرغذیه کی پسې
 به خشر او. همدې جار قسه یې زانایه یان پشتگیر کړدنې تیزو له لایه
 دده لاندې، به س بووه بویه نو دې تیز یان قوتا بخانه به به رگینکې
 پیرغذی به به ردابکړې، یان په ت بکړته وه. نه گڼ تیزو قوتا بخانه په ک
 په تکرابیته یان قبول کرابې، به ره نجامی چورچیتو و میکانیزم و
 میتودیک نه بووه که، بچو ه لسه نگاندن و پافه کړدنې هر تیزو
 قوتا بخانه په کی فیکرو و فله سفی و نه ده بی پتویسته. پافه کړدنې هر
 ده قېک که، نایدو ټولزیو دده لاندېکې له پشته وه بی، جیا به له و
 پافه کړدن و گفتوگو کړدنې که له سره همان ده ق ده کړې، له که شو و
 ه وایه کی دوو له نایدو ټولزیو و گوته یې سه پاو. دهره نجامی هر په کیتک
 له م دوو لیدوان و پافه کړنه جیا به. لیکدانه وه و پافه کړدن و خویندنه وه ی
 فیه سوف یان پیریارک بچو فله سفی مارکسی جیا به له و لیکدانه وه و
 بچوونې سیاسی و هلگری په یامینکې نایدو ټولزیو که بچو به به سستی
 مه رانه کانی دده لاندې، ناراسته یې همان تیزو ده کا. خویندنه وه ی
 نالتوسیرو ئیریک فرم و چندانې دیکه، جیا به له و خویندنه وه و پوانینه ی
 که سانی سیاسی و بچو به به سستی به هیز کړدنې نایدو ټولزیو خویان بچو مارکس

ئەنجامیان داو. دەقی ئایینی و تیزو بۆچوونە ئایینیەکانیش بەهەمان چاوەوە سەیریان دەکەری و دەست تێوەردانی دەسەلات و گەمە و چالاکییە سیاسییەکان پۆلبان ھەبە لەگەردینی بۆچوون و پوانینە فەکری و ھەرفییبەکاندا. نەک ھەر ئەمە، خەیاڵدان و ھۆشیاری خەلکیش پۆلی ھەبە لەبەخشینی پێناسەیکە دیکە جیا لە پێناسەیکە لە ناوێندو ئاستێکی ھۆشیاری دیکەدا بە و تیزو بۆچوونە دەدری. بەخشینی ماناو پێناسەیکە دیاریکراو بەچەمکو گوێزایەک لە کەش و ھەواو زەمینە و باروئۆخێکی ناھەموارو دژوارو ناھارامدا، جیاپە لە کەش و ھەواو زەمینەیکە ھێمن و ئارامدا. ژۆر جار بیریارو فەیلەسوفێک لە ھەل و مەرج و باروئۆخێکدا بانگەشە بۆ جۆرە پوانین و تیزێک دەکا، نوایى ئەنجامی گۆرانی ئەو ھەل و مەرج و باروئۆخە، لەو بیرپایەى خۆی پاشگەز دەبێتو، یان بانگەشە بۆ جۆرە پوانین و بیرۆکەیکە دیکە دەکا. خۆتێندەو و ڕافەکردنی دەقی ئایینیش لەم یاسایە بەدەر نییە، ئەو پوانین و بۆچوونی خەلک و کۆمەلگەیکە، کە دەقیکی ڕافەکراو دەخاتە چوارچێوەیکە دەست لێنە دراو بەبێ ھیچ گۆرانکارییەک نەوێک دەیداتە دەست نەوێ دواى خۆی. چ پەيوەندى نێوان ئایین و عەقل و چ مەملەتێ نێوانیان، شتوازی جۆراوجۆری لە مێژوودا بەخۆیوە گرتووە. ئەم پەيوەندى و مەملەتییە لەواتنیکو و بۆلاتنیکو لەفەرھەنگ و کلتوریکو و بۆ فەرھەنگ و کلتوریکو لەسەردەمیکو، بۆ سەردەمیکى دیکە بە چەندین وینەى جیا دەرکەوتووە. چەندین عەقلى دوگماو دژ بەھەر پێژەیکە چاکسازی و گۆرانکاری، لە ئەنجامی ڕافەو لێکدانەو یان بۆ ھەریەکیک لە ئایین و عەقل پوختاری ھەریەکیک لەمانەیان شتواندووە. ئەفلاتون مرقۇ لەسى پێکھاتەدا دەبینی، کە بە

هۆی ئو سى پىڭكاته وه ئالوگورو كارلىك كردنى نىوانيان، ههلس و كه وتو په فتارى مرقۇ ديارى ده كرى. به لاي نه فلاتونه وه ئهم سى پىڭكاته به له مرقۇدا هيزه كانى هه وهس (النفس الشهوانية) و توره يى (النفس الفضبية) و عقله (النفس العاقلة). هه ريه كيك له م هيزانه له سنوورى تايبه تى خۇيدا نەرك و لىپرسراويتى هه به. مرقۇ كاتيك ده بيتە بوونه وهرىكى خۇويستو نه وسن و ئاره زووباز، كه هيزى هه وهس زالبوو به سه ريداو له سنوورى ديارى كراوى خۇى تپه پاند. نه گه روانه بوو ئه و ئه و هيزه شوهك هيزه كانى ديكه بق مرقۇ پتويست، ئاره زووى خواردن و خواردنه وه و زاينه د (سىكس) و ئاوه دان كردنه وهى زه وى و ئه ولى ديكه، كه به شيكن له و ئاره زووه، پتويستن، به لام له هه نديك حاله تدا، كه له سنوورى خۇيان لا ياندا، ده بنه هيزى خراب و مرقۇ ده گۆزن بق بوونه وهرىكى چا وچنۆك و خۇويستو نه وسن. توره يى و تۆسنى، كاتيك به چاكه ده ژميرى كه، ببيتە هۆى ئازايه تى و جواميرى، ئه ميش پتويست له حاله تىكدا به يلىرتنه وه، كه له خوگرى (العفة) به دوور نه بى، نه گه روانه بى، ئه و ئه و ميش مرقۇ به ره و شه ره نكيى ده با. هيزى عقل به لاي نه فلاتونه وه گرنگ ترينيان و پنى وايه، ده بى دوو هيزه كهى ديكه له ژر چارديرى عه قداين. نه فلاتون له شاره ئايدىالى و نمونه ييه كه يدا، ئه و هيزه، كه هيزى عقله به هيزى سه ره كى ده زانى و نه ركى سه ره رشتى كردن و پىنوينا كردنى دوو هيزه كهى ديكهى پى ده سپيرى. لاوازيوونى ده سه لآتى عقل يه كيكه له و هۆكارانهى، كه ده لاقه به پووى هيزى غه ريزه و هه وهس و ئاره زووه نه ستووى (ماددى) يه كانى مرقۇدا ده كاته وه و له م حاله تدا، ئهم ئاره زووانه مرقۇ ده گۆزن، بق بوونه وهرىكى، شه ره نكيى خۇويستو دوورى ده خه نه وه له ئاكارى

پروبار، هرشتنك دهكوي كه له بېرته ميډايه، خه لك له وه ده ست هيناني
 زانباري به هوي نه م عه قله وه هه موويان وه يه كن. زلنيزو زلتباري به هوي
 نه م عه قله وه، په يوه ندي به ږاډه ي هوشباري و نا هوشباري و نه زموني
 مړه وه نيبه، عه قلي دوهم عه قلي وه ده ست هينراوه (المكتسب) نه م
 عه قله سنوورنكي دباري كراوي نيبه، وه عه قلي يه كم نيبه به ده ربي
 له ويستو ټولي مړه، خه لك ي له م عه قله دا له يه كدي جيان، نه م عه قله
 به رده وام له زوري و كه ميډايه و له يه كنيكه وه بڼ يه كنيكي ديكه ده گوري^(۱).
 له كلتوري نيسلاميدا عه قل نه و پنيگه يه ي پي به خسرلوه، كه بووه ته
 سه رچاوه ي ټاكار، جيا كړنه وه ي چا كه و خراپه و جواني و ناشيريني و
 ده ست نيشان كړني هه ربه كنيك له مانو مانا پي به خشينيان، پر سبه يكي
 عه قليب و ته نانه ت موعته زيله له وېروايه دابوون كه بڼ ناسيني خرداو
 جيا كړنه وه ي كړدري چاك و خراپه په يره وي كړدن له ټاكار ي چاك و
 دوور كه وتن وه له ټاكارو ږه وشتنك كه خراپه و نا په سنده، په يوه ندي
 به عه قلي مړه وه هه يه "نه گهر خدا په ياميشي نه نار دبايه مړه به هوي
 عه قله وه، ټاكار ي چاك و خراپ له يه كدي جيساده كړده وه.
 نه شعريه كانيش تار ږاډه يه ك نه وړايه ي موعته زيله ده سه لمينن، كه مړه
 به هوي عه قله وه ده تواني چا كه و خراپه بناسي و له يه كدييان
 جودا بكا ته وه " به لام نه وان پتيان وايه نه دجامدني كارنكي چاك و
 دوور كه وتن وه له كاري خراپ، كاتيك ده بيتته نه ركنك له سه مړه،
 نه مه يان نه ركي ثابينه نه عه قل. كه واته به پاي نه شعريه كاني ناسيني
 چاك و خراپه له ږنگي عه قله وه، نابيتته نه ركو فهراننك بڼ نه وه ي مړه
 جي به جي بكا، به لام ثابين نه و چاك و خراپه يه ي كه عه قل
 ناسيو يه تي، ده يگوري بڼ نه ركنك له نه ركه كاني ثابين. ثابين ته نيا

بەوێندەواز ناھێتێ کە ئاھێتێ چاک و خراپ بە مەزەدە بناسێتێ، بە لکو ئەو ئاھێتێ جوان و ناھێتێز و کردەوێ چاک و خراپ ئەوێ مەزەدە بەھێتێ عەقڵ و پامانی خۆیەوێ لە یەھێدییان جیادەکاتەوێ، دەکا بە ئەھێتێکی ئاھێتێ. پۆلی پێتەمبەرانیشت ئەوێ ئەوێ چاک و خراپ بۆ مەزەدە پوون بەکەنەوێ پێتێ بناسێتێ "بە لکو ئەوان ئاھێتێ چاک و خراپەکانیان بەھێتێ پەیمانی خوداوە لەناسینەوێ گۆرپوێ بۆ ئەھێتێکی ئاھێتێ. ئەگەر چی لە کلتوری ئیسلامیدا، ئاھێتێ پانتایەکی نۆوی پێتێ بەخشاوە "بەلام ئەوێ ئەوێتەھێتێ ئەوێ ئەوێ، بواړی کارو چالاکیەکانی عەقڵ بەھێتێ پەراوێزەوێ و مامەلەوێ و پێتێستێ لەگەڵ ئەھێتێ. راستە بەھێتێ ئەوێ پاساوەی، ئەھێتێ و لامگۆرێ پرسیارێ چارەنوسسازەکانی مەزەدە، ئەوێ لەھێتێ ئەھێتێ ئەوێ لەھێتێ بێرەندو بێرەندو ئیسلامیی پاساوەی، یۆ ئەوێ عەقڵ بەھێتێ پەراوێزەوێ. ئەوانێ لەمێژووی ئیسلامیدا، باسی ئاھێتێز کردوێ دانیان بەوێ داناوێ، کەچێژو خۆشی (اللذّة) ھەلسو کەوتو ئاھێتێ مەزەدە دیاړی دەکاو پۆلی ھەھێ لە ئاھێتێ کردنی مەزەدە بەھێتێ جۆرە پەھێتێز بنوێتێ "بەلام لە کۆتاییدا جیاکردنەوێ ئاھێتێ پەھێتێز مەزەدە دەست نیشانکردنی ئەوێ ئەوێ ئەوێ کردەوێ چاکو ئەوێ چاکو "کاری عەقڵو عەقڵ دەتوانێ چاک و خراپ لە یەھێدییان جیاکاتەوێ. سەرچاوەی کارەخراپەکان لەھێتێ بێرەندە ئیسلامییەکان ئاھێتێز (الھوی) یەو سەرچاوەی کاری چاکو باھێتێ دەگەڕێتەوێ بۆ عەقڵ. لە کلتورو شارستانیەتێ ئیسلامیدا ئاھێتێ سەرچاوەی ئاھێتێز، ئەگەر ئەھێتێ لە بێرەندو ئیسلامی ئەوێ بێرەندو و یەھێتێز ئاھێتێز ئاھێتێز دەکاو پێتێز قبولنەکری، ئەوێ دەستەمێتێ کە بەھێتێز، ئاھێتێ سەرچاوەی ئاھێتێز ئەھێتێز لە کلتوری

نیسلامیدا. (قازی عه بدولجه بار) په کټکه له بیرمه ندانی (موغته زیله) پټی وایه جیاکردنه وهی کارټکی چاک له خراپ، به هوی عه قلی غه ریزییه وهیه، که به عه قلی پټویست (ضروره) ناوی ده با،

یان به هوی عه قلی وه ده ست هینراو (المکتسب) وه ده بی. نه گه ر به هوی به کټک له م دوو عه قله وه نه بی نازانری، چونکه وردبونه وه به لکه گه رایلی (النظروالاستدلال) له لایه نه که سټکه وه، نه نجام ده دری که عه قلی ته ولوبی، نه مه وا له وکه سه ده کا، که لټپر سراوبی به رامبه ر کرده وه کانی. لټره دا ده رده که وی که موغته زیله کان، پټکه په کی گرنگ به عه قله ده به خشن. عه قله له لای نه وان، سه رچاوه ی ناکاره. نه وه ی کردلری چاک و خراپه له په کدی جیا ده کاته وه، عه قله. نه وه ی به لای سټو فیکه راو عاریفه کانیشه وه گرنگ و له جیانی عاقل به کاری دینن، عاریفه. که سی عاریف پټویستی به چه ندین پله هیه، تاده گاته حاله تټک، راستیییه کانی بو ناشکرا ده بن و زانین به ده ست دینی. سه رچاوه ی زانین لای عاریفو سټوفیه کان عه قله نییه “ به لکو دله. که سی عاریف که، خولبای گه یشتن به خوشه ویسته که په تی و به دوی زانیندا ویله و پټکه ی گه یشتن به مه رانه کانی ده گرټه بهر، سه رته تا خوی له ناره زووه جه سته ییه کان دوور ده خاته وه ده که ویته جه نگیکی درټخا به نه له گه ل خویدا، سه رکه وتن به سه ر خوددا، نه وه نکاره یه، که که سی عاریف ده که په نیته مه به ست و مه رانه کانی. کاتیک عاریفو سټوفیه کان بړوایان وایی مرؤف له پټکه ی به سه ر خودا زالبوندا ده گاته زانین و زانیاری به ده ست دینی، که واته عه قله له پوانگه ی نه وانه وه نه ویوله ی نییه. له کلنوری عه ره بیدا، زمان و عه قله نه ووالیزمه ن، که له په کدی جیا نا کرټنه وه هه ره که یان، کاریگه ری له سه ر نه وه ی بیکه

ههيه، وهك چۆن لاشه له خوڤن و گۆشت پێك دێ، زمان و عه قلیش به هه مان شیوه.

زمان به بێ پێنوینبکردنی عه قل، له چه ند دهنگیکێ بێ مانا زیاتر ههچێ دیکه نابه خشی. ئه م پێوکه یه، پوانینسی یۆنانیه کانه مان بێر دینیتته وه، که لۆژیک و زمان به یه که وه گرته ده ند. له په ندو قسه ی نه سته قی عه ره بیدا، ئه م گوته یه، زۆر دووباره ده بێته وه که ده لی: ((عه قل هه و پێ ی مۆفه و نه زانینیش دوزمنیه تی)). (جابه ی پنی وایه، یه کیک له تابه ته ندیه کانی کلتوری عه ره یی ئه وه یه، که که لکی له سه رجه م کلتوره کان وه رگرتوه، بۆیه خاوه نی پێ یازنکی ئایینی تابه ته نییه و ده رگای به پوی ئایین و بۆچونه جیا جیا کانه کردۆته وه. چۆن له قوناغی نه فامیتیدا، مامه له ی له گه ل بۆچونه کانی ده ور به ردا کردوه، نوای هاتنی ئیسلامیش، باره شی بۆ ئه میش کربۆته وه و به رامبه ر به شارستانیه تیبه کانی دیکه ش به هه مان شیوه^(١).

عقل و ټاکار

مړۍ چنده خاوه نى شو سړو شته په ، كه به ټويه وه كارى چاكه
نه نجام دده ، له هه مان كاتدا شو سړو شته له مړۍ د بهرجه سته په ،
كه به وه شپه ننگيزى و خرابه كارى ده بيا . كاتيك جابري باسى ټاكار
ده كا ، له كلتورى عره بيدا پېنچ سرچاوه ديارى ده كا ، كه ټاكارو
په شتيان له و كلتوره دا ناراسته كړدوه به ټويه وه ټاكار له كلتورى
عره بيدا فرمه له بوه . نه ولېش :

- ۱- كه له پورى عره به پوخته . (الموروث العربى الخالص).
  - ۲- كه له پورى نيسلامى پوخته (الموروث الاسلامى الخالص).
  - ۳- كه له پورى فارسى (الموروث الفارسى).
  - ۴- كه له پورى يونانى (الموروث اليونانى).
  - ۵- كه له پورى سوفيگه را (الموروث الصوفى).
- كه له پورى هره كه له مانه ، له يكدي جيا به و هره كه يان ،
خاوه نى جوړه ټاكاريكه ، كه تايبه تمندى خوى هره و له وانى ديكه
جيا ده كاته وه .

مړۍ وېرې عقل و سړو غه ريزه ، خاوه نى چندان ټاكارى چاك و
خرابه ، زانايان و بيراران هره كه يان به جوړك سړو شته مړۍ يان
پېناسه كړدوه و خوښنه وه هره كه يكيان د هره باره سړو شته و
ټاكاره كانى مړۍ ليك جيا به . هه نديكيان له و بېوايه دان كه مړۍ
له سړو شته خويده چاك خوازه و هه نديكي ديكه خه سله تى شپه ننگيزى و
خرابه كارى دده نه پال مړۍ و پېيان وايه مړۍ له سړو شته خويده خراب و
شپه ننگيزه .

په واقعه كان، له وېروايه دابوون كه مړوځ چاكه خوازونه وه وي وا له مړوځ ده كا، نه و سړوشته چاكه ي بگورپي و بيكا به بوونه وريكي خراپ، كړمه لگه و نه و ده وروپه رو زينگه يه يه كه تنيدا ده ذي. كه سانتيكي ديكه ش له پېش په واقعه كاندا، پېيان و ابوو مړوځ بوونه وريكه له سړوشتي خويدا خراپه، به لام به هوي ناموژگاري و په روه رده وه ده تواني، نه م سړوشته خراپه ي مړوځ بگورپي به روه و چاكه خوازي^{۱۸۸}. نه رستو بېرواي به وه نه بوو، كه مړوځ خاوه نې ناكارو په وشتيكي نه گورپي بزو پتي و ابوو، په وشت و ناكاري خراپي مړوځ وه خوي نامېنېته وه و به هوي ناموژگاري و په روه رده وه، له حاله تيكه وه ده گورپي بڼو حاله تيكي ديكه، نه م ش پتيويستي به ناموژگاري و په روه رده يه كي به رده وام هه يه، چونكه گورپاني مړوځ له خراپه يه بڼو چاكي كاريكي ناسان نيبه و نه م ش به نه ندازه ي ناماده يي نه و كه سه بڼو گورپنكاري ده گورپي. زانواو بيرمه نده نيسلاميه كان، وه ك چنن له باسي عه قلدا، دوو جوړ عه قليا ن ده ست نيشان كړدوه، يه كيكيان عه قلي پتيويست (الضرورة) و نه وي ديكه ش عه قلي به ده سته پتروا و (المكتسب). نه و له بواري ناكاريشدا هه نديكيان پېيان و ابوو، ناكار له مړوځدا سړوشتيه و بڼو نه م مه به سته شيان نه و نايه ت و فهرمودانه يان ده كرده پالپشتي راكانيان، كه پشنگيريان له و بڼو چونه يان ده كرده. هه نديكي ديكه ش رايان و ابوو كه، ناكار له حاله تيكي جيگريو نه گورپدا نامېنېته وه و به هوي ناموژگاري و په روه رده وه، ده تواني ناكارو په وشتي مړوځ له خراپه يه به روه و باشه بگورپي. قسه كړدو را ده رپرين، ده رياره ي سړوشتي چاكه خوازانه يان خراپي مړوځ، له دواي يونانيه كانيش له لايه ن بيريارو فله سفواني نه وروپا گوزارشتي لي كراوه. چه مكي (جهنگي هه مووان دزي هه مووان) ي هوبز

که (کانست) بهرامبەر به سروشتی چاکه خوازی و گۆزانی مرقۆ له خرابییوه بهرو چاکه، گومان بکا. لههه مان کاتدا نه و ناماده گیەش فەرامۆش ناکا، که مرقۆ بۆ گۆزان بهره و چاکه ههیهتی، ناماده گی گۆزان له خرابیه و بهره و چاکه، ههه ته نهها به ناماده گی بهره و گۆزان و چاکه خوازی نایه ته دی، چونکه وهک چۆن مرقۆ، ناماده گی و توانای نه وهی ههیه کاریکی خراب بکا، بههه مان شتیه ناماده گی نه وهشی ههیه چاکه خواز بێ. کرداری چاک و خراب نه و کاته ده بیه مایه ی پاداشت و سزاو ستایش و سه رزه نشت، که مرقۆ له نه نجامدانیاندا خاوه نی ئیراده بێ و سه ربه ست بێ له جێ به جیکردنی ههیه کیکیاندا. نه و کاته مرقۆ بهرامبەر به ههه کرده وهیه که نه نجامی ده دا لێ پرسراوه. ئه م حاله ته له کلتوری ئیسلامیدا به وه مایه ی لێدوان و مملانیستی فکری نیوان تیزو بۆچوون و قوتابخانه جیا جیاکانی نیو میژووی ئیسلامی و بیژۆکی جه بر / ئیختیارو جیا کردنه وهی کرده وه و به روا له یه کدی به ره می ئه م به رو بۆچوونه لێک جیا به بوو.

دیاره له ئایینی مه سیحیشدا، بیژۆکی له م چه شنه هه لگرانی په یامی نه و ئایینه ی به سه ر چه ندین قوتابخانه و تیزی لێک جیا دا دابه ش کردووه. نه گه ر به روا به پوانین و بۆچوونی نه و به ریارو فەیلەسوفانه بیهنن، که پێیان وایه مرقۆ به سروشت چاکه خواز یان خرابه خوازه و مرقۆ به بێ هیچ ئیراده یه کی خۆی کاری چاک یان خراب نه نجام ده دا، نه و کاته عه قل پۆل و نه رکی خۆی له پێنوێنی کردنی مرقۆ به ره و چاکه یان خرابه له ده ست ده دا، نه هه ش ده بیته هۆی نه وهی که پاداشت و سزاو ستایش و سه رزه نشت کردن، که به ره نجامی کاری چاک یان خرابن، مانای راسته قینه ی خۆیان له ده ست بده ن.

ھەر كۆمەلگە يەك خاۋەنى جۇرتىك لە مۇرال تو ئاكارى تايىت بە
 خۇيەتى، كەلە كۆمەلگە يەكى دىكى جىادە كاتەۋە، بەلام ئەمەش ئەۋە
 ناگە يەنى، كە مۇرال تو بە ھاي ھاۋبەش لە نىۋان سەر جەم كۆمەلگە
 مۇقايە تىدا نىيە، لەۋ پوانگە يەۋە كەۋىكچوۋن ھاۋبە شىيەك لە
 پىنكەتەي نىۋان مۇۋىكە مۇۋىكى دىكەدا ھەيە، مۇۋ خاۋەنى بە ھاۋ
 مۇرالى ھاۋبەشە. كاتىك مۇنيرنە بە پىشت بەستىن بە عەقلى ھات وئە
 شىۋە مۇرال باۋەي پىش خۇي پەتكرەۋە، ئەۋ پاستىشەش فەراۋش
 نەكرد، كە كۆمەلگە پىۋىستى بە جۇرتىك لە بە ھاۋ مۇرالى دىكە ھەيە، بۇ
 ئەۋەي لە بىرى ئەۋانى پىش خۇي بە كارىان بىنى. يەككە لە
 جىاۋازىيە كانى مۇدىرنە ۋ پۇست مۇدىرنە، پوانىنى جىاي ھەريە كىنكىان
 بىر، دەريارەي ئاكار، كە ھەر كۆمەلگە يەك لە زىانىداۋ بۇ
 بەرجەستە كىرنى پەيۋەندى نىۋان تاكە كانى ئەۋ كۆمەلگە يەك لە گەل
 خۇيانداۋ لە گەل كۆمەلگەدا پەيۋەي دەكا. ئەگەر دەۋرە نجامە كانى
 مۇدىرنە، كۆمەلگە يەكى سەرتاپاگىرى يەك پەنگو يەك دەنگو كىپ
 كىرنى دەنگە جىاۋازە كان بوۋى، ئەۋا پۇست مۇدىرنە بە پىچەۋانەۋە،
 فەيلە سۇفانى ئەۋ قۇناغە بانگە شەي فرە دەنگى و فرە پەنگى و
 خۇيىندەۋەي جىاۋازىيە كانىان دەكرد. مەريۋان و رىا قانىع دەلى:
 ((لىرەۋە ئەگەر سوسولۇق زىاي مۇدىرنە سوسولۇق زىاي داخراۋ بىت ئەۋا
 سوسولۇق زىاي پۇست مۇدىرنە سوسولۇق زىاي كرانەۋەيە. لە يەكە مياندا
 بىرۋەكەي جەۋەر، ۋىكچوۋن ۋ يەككىتى بالا دەستە لە دوۋەمدا بىرۋەكەي
 دەرەكت، جىاۋازىۋە مانى سىنتەرو ناۋەندىكى ھاۋبەش))^{۱۰۰} رەك چىقن
 مۇدىرنە پىنئاسە يەكى دىكى پىيە، بۇ ديار دەكان ۋ چەمكە كان سەر لە
 نۇي بە تىگە يىشتىكى دىكە دادە پىزىتەۋە، پۇست مۇدىرنەش بە ھەمان

کۆمەلگە لە بێ عەقڵ و غەریزەکانی مەزۆ قەسە دەکارووە لایەکێ
بێداوێستییە عەقڵی و غەریزەییەکانی دەبێ^(١٧).

زۆر جار ئەو ئاکارو بەهایە کۆمەلگە بێبیری لەسەر دەداو لە
دارپەشتن و فەرمە لەبونییدا بەشداری، لەگەڵ غەریزە و عەقڵی مەزۆدا
ناکۆکە، هەندێ جاریش بەپێچەوانەوە، ھاوسەنگی و گونجان لە
نیوان وێست و خواستەکانی مەزۆ و ئەو بەهایانەدا هەیە، کە کۆمەلگە
پەسەندی دەکات دەیسەپێت. هەل و مەرج و بارودۆخی سیاسی و
ئابووری و کۆمەلایەتی و ئەو ژینگە و دەرووبەرە مەزۆ تێیدا دەژی،
بۆلیان هەیە لە دەستخێشانکردن و سەپاندنی جۆرە ئاکارو بەهایە کەدا
پەتکردنەوە و قبۆلێکردنی جۆرە ئاکارو بەهایەکی دیكەدا.

دەشی لە ژینگەیکێ گوند نشیندا جۆرە ئاکارو بەهایە کە بالادەست
بێجۆرە ئاکارو بەهایەکی دیكە، کە لەگەڵ ئەو ژینگە و دەرووبەرەدا
نەگونجێ کە ئەو خەڵکە تێیدا دەژی پەت بکێتەوە. قبۆلکردن و
پەتکردنەوەی هەرجۆرە ئاکارو بەهایە کە، پەتکردنێ بەو حالەتە
سایکۆلۆژییە هەیە کە ئەو کەسە تێیدا دەژی.

دەشی بێبیردانی چاک و خراپێ کردووە پەت لە دوو حالەتی
سایکۆلۆژی لێک جیادا، دوو بێبیری جیاوێ بێ. هەروەها ئەمەن و ناستی
کەشە عەقڵی و پادەیی تێگەشتنی ئەو کەسە لە چەمکی چاک و خراپێ
هەر کردووە و هەلۆیستیک بۆلیان هەیە، لە چۆنێتی دیاریکردن و
دەستخێشانکردنی ئەو بێبیرەدا. پێرسەیی پەشیمان بوونەوە و دانسانی
مەزۆ بە تاوانانەیی دەیانکا، یان هەولی مەزۆ بێ چاکبوون و گۆڕینی
کردووە و هەلۆیستەکانی لە خراپەوێ بێ چاکە گۆزارشتە لەو حالەتە

سوفستاييه کانه وه به های جیگیرو نه گۆر هیه. پژگارکردنی که سێك له خفکان و تێرکردنی برسێیه که له هه موو کات و شوێنیک و هه رکه سێك نه نجامیان بدا کاری چاکه. سوقرات پێی وایه نه وانه ی چاکه کار نه ی و خراپه ده کهن، ناتوانن ناکاری چاک و خراپ له یه کدی جیا بکه نه وه، بۆیه بۆ نه وه ی که سێك چاکه بکا و له خراپه دوور بکه وێته وه، پێویسته پێشتر هه ریه که له چاکه و خراپه بناسێ. بۆیه زانیینیش به به شێك له ناکاری چاک ده ژمێرێ. چونکه به هۆی زانیین و شاره زاییه وه مرقۆ زیا تر نه زانراواکانی بۆ ناشکرا ده بن و دای ناشکرا بوونی نه وه زانراوانه، مرقۆ ده توانی ده ستینیشانی چاکی و خراپی و جوانی ناشیرینیان بکا. نه گه ر بۆ نه وه بۆ چوونه ی سوقرات نه وونه ی که سێك پێتینه وه که له ژوورێکی تاریکدایه و به هۆی تاریکی ژووره که وه، که لوپه له کانی نیۆ ژووره که نابینی، دای نه وه ی ژووره که پوونا که ده بیته وه ده زانی چی له نیۆ ژووره که دایه. به لām بۆ ناکاره به رزه به ها چاکه کان که مرقۆنکی چاکه خوازی پێ له مرقۆنکی خراپ جیا ده کړته وه، ته نها زانیین و ناسین به س نیه، چونکه پێویسته مرقۆ دای نه وه ی ناکاری چاک و خراپی ناسی و بۆی له یه کدی جیا کرایه وه، ده بێ هه لوێستی خۆی له به رامبه ریاندا دیاری بکا و نه و کاته لێ پرسرا و ده بێ. نه گه ر مرقۆ به هۆی نه زانیینه وه کاریکی خراپی نه نجامدا، له سه ره نجامی نه و کاره به پرر سیار نابێ. کاتیکیش بریاری په شیمان بوونه وه ی داو دانسی به ناوانه که ی دانا، نه و ا به پێی لێ بوورده یی نه و که سه ی که خراپه که ی به رامبه رکردوه، ده خسرێ یان به پێچه واته وه. زانیین و تێگه یشتن هۆکاریکن بۆ ناشکرا بوون و ده رکه و تنی نا بیارو نه وه ی به لای مرقۆ وه شاراو هیه. زانیین و ناشکرا بوون مرقۆ له و رارایی و گومانه رزگار ده کهن، که به هۆی نه زانیین و

نه‌شاره‌زاییه‌وه‌پرویه‌رووی ده‌بیته‌وه. به‌لام بۆئوه‌ی مرۆڤ بیته‌که‌سیکی چاکه‌خواریواز له‌خراپه‌بیته‌ی ناسین به‌س نییه، چونکه‌هه‌رج نییه‌هه‌ر خراپه‌یه‌کی مرۆڤ ده‌یکا به‌هۆی نه‌زانییه‌وه‌بی. زۆرجار مرۆڤ دوا‌ی نه‌وه‌ی چاکه‌و خراپه‌شی بۆ له‌یه‌کدی جیا‌ده‌بیته‌وه‌و ده‌یانناسی، به‌لام‌واز له‌خراپه‌ناهیته‌ی و چاکه‌ناکا. بۆیه‌ناکری ئهم بۆچوونه‌ی سو‌قرا‌ته‌وه‌که‌چه‌مکیکی هه‌مه‌کی و نه‌گۆڕ لای بیواندیری و گشت‌گیر بکری.

(نه‌فلاتون) که‌فه‌یله‌سو‌فیکی دوا‌ی سو‌قرا‌ته، پی‌ی‌وایه‌ئوه‌و گۆته‌یه‌ی سو‌فس‌تاییه‌کان که‌ده‌لێن ((مرۆڤ پێ‌وانه‌ی شته‌کانه)) بۆ جیهانی به‌ره‌سه‌ست و هه‌میشه‌گۆڕاو‌راسته، به‌لام‌وێرای ئهم جیهانه‌هه‌ستیار (الم‌ح‌س‌وس) ه، که‌له‌حاله‌تیکه‌وه‌بۆ حاله‌تیک‌ی دیکه‌ده‌گۆڕی و مرۆڤ‌یش به‌ئهن‌دازه‌ی کاریگه‌ری ئهم جیهانه‌له‌سه‌ری، بۆچوون و ب‌پیاره‌کانی ده‌گۆڕێن. مرۆڤ ئهم ژینگه‌یه‌ی تێیدا ده‌ژی کار له‌یه‌که‌ده‌که‌ن و په‌یوه‌ندی مرۆڤ‌یش به‌س‌روشت و ژینگه‌وه‌ده‌گۆڕی له‌حاله‌تیک‌ی نه‌گۆڕدا نام‌ی‌نێته‌وه. به‌لام‌وێرای ئهم جیهانه‌هه‌ستیاره‌گۆراوه، جیهانیکی دیکه‌هه‌یه، که‌لای نه‌فلاتون جیهانی ئایدیا (عالم‌الم‌ثل) ه، که‌جینگ‌یه‌و نه‌گۆڕه. ئه‌گه‌ر سه‌یری دره‌خت بکه‌ین، ده‌بینین چه‌ندان جو‌ری دره‌خت هه‌یه، قه‌یسی، سی‌و. . . هتد ئه‌مانه‌دره‌ختن، له‌نیوان ئهم دره‌ختانه‌دا کامه‌دره‌خته؟ ئه‌فلاتون‌وه‌لام‌ی ئهم پرس‌پیاره‌به‌وه‌ده‌داته‌وه، که‌مه‌به‌سه‌ست له‌دره‌خت ئه‌و دره‌خته‌یه، که‌له‌جیهانی نه‌به‌سه‌راکت و ئایدیا‌دایه‌و چه‌مکیکی عه‌ق‌لییه‌و هه‌موو ئه‌و تاییه‌ته‌ندی و خه‌سه‌له‌تانه‌ی تێدا‌یه، که‌له‌دره‌خته‌کانی دیکه‌دا هه‌ن. دره‌ختی پاسته‌قینه‌ئوه‌نییه‌که‌ئیم ده‌پینین، به‌لکو‌ئوه‌یه‌که‌له‌ع‌قل و جیهانی نه‌به‌سه‌راکتدا نیشته‌جییه. نه‌فلاتون ئهم نمونه‌به‌ده‌گوازیته‌وه

بۇ بولرى ئاكارو پىئىواپە وەك چۆن لەسەروى ئەم درەختانە وە كە دەیانبىنن خودى درەخت ھەپە، كە لە جىھانى عەقلا ئايدىا داپە. ئاكارىش بە ھەمان شىۋە، تىزكرىنى برسپىك، يارمەتيدانى لىقە و ماوتىك، ئەمانە كاردارى چاكن، بەلام لەودىوى ئەم كرده وە بەرچاۋو بىنراوانە وە، خودى چاكە و چاكەكارى بە شىۋە يەكى ئەبستراكت و لە جىھانى ئايدىا و عەقلا ھەپە. ئەفلاتون بىرواى بە دوو جىھان ھەپە، يەككىيان ھەستىپىكراۋو پەرچەستە، ئەوى بىكە جىھانى ئايدىا و عەقلاپە. لە پوانگى ئەفلاتونە وە ئىمە رۇزانە لەننۋان جىھاننىكدا ھەلس و كە و ت دەكەين و ئەو ھى دەپىنن و ئىنە يەك يان سىتە رىكى جىھانى ئايدىا و عەقلا، ئەو ھى ئىمە وەك راستى يان چاكى و جوانى دەپىنن، و ئىنە و سىتەرى جىھاننىكى سەروى ئەم جىھانە ھەستىپىكراۋو بىنراۋەن.

ئەرسىق فەپەلە سوفىكى دىكەى يۇنانىيە، كە باسى ئاكارى كرده وە، ئەرسىق پىئىواپە كاپەى بىركارى و ئەو زانستانەى كەبە بەلگە دەسەلمىتىرىن ((الرياضيات العلوم البرهانية)) لەكاپەى ئاكار جىپا، چونكە ئاكار بە پىئى سىروشت و ئارەزوى كەسەكان و ئاستى تىگەيشقنىان دەگۈپ، بەلام بەلاى ئەرسىق زانستى سىپاسى لە ھەموو زانستەكانى بىكە زىاتر پەپەندى بە ئاكارە وە ھەپە. كاتىك سىپاسەت پەپەندى بە پەپەندى دەولەتشارە وە ھەپە و چۆنىتى ژيانى تاكەكانى كۆمەلگە پىكچا، ناكرى ئاكار پۇلى خۆى تىدا نەپىنر پەپەندى پەپەندى نەپە. وەك چۆن ئاكار پىناسەى جىپا جىپا ھەلدەگرى، سىپاسەتەش بە ھەمان شىۋە چەندىن پىناسەى جىپا جىپا ھەپە. لای ئەرسىق چاكە لەناۋەندى دووخراپە داپە (الفصيلة وسط بين رذيلتين) وەك ئازاپەتى، برىتپە لەحالىتەك كە دەكەوتە ناۋەندى

سه‌رکه‌شی و ترسنۆکییه‌وه. له‌هه‌مان کاتدا چاکه‌ دژ به‌هه‌ر یه‌ك له‌ و دوو خراپانه‌یه. که‌واته‌ کاتێك چاکه‌ ده‌که‌ وێته‌ ناوه‌ندی دوو خراپه‌وه‌ سه‌ر به‌هیچ یه‌كێك له‌ دووانه‌ نییه‌ و ناكوک له‌ گه‌ل هه‌ریه‌کیکیاندا. نه‌گه‌ر به‌لای هه‌ریه‌كێك له‌م دووانه‌دا به‌چی و ناوه‌نده‌که‌ به‌جێ بێتێ، پێده‌نێته‌ سنووری خراپه‌وه‌، که‌ به‌هۆی زیاده‌په‌وی (الافراط) یان که‌م‌په‌وی (التفریط) هه‌وه‌ ده‌بێ. نازایه‌تی که‌ ده‌که‌ وێته‌ ناوه‌ندی سه‌رکه‌شی و ترسنۆکییه‌وه‌ کاتێك ده‌بێته‌ سه‌رکه‌شی، که‌ زیاده‌په‌وی تێدا بێ و کاتیکیش ده‌بێته‌ ترسنۆکی، که‌ به‌لای که‌م‌په‌ویدا بێ و له‌ سه‌ردوو حاڵه‌ته‌که‌دا له‌ ناوه‌ند دوو ده‌که‌ وێته‌وه‌. کاتێك نازایه‌تی له‌ ناوه‌ند دوو ده‌که‌ وێته‌وه‌ و خه‌سه‌له‌تی سه‌رکه‌شی وه‌رده‌گرێ، له‌ خه‌سه‌له‌تی نازایه‌تییه‌وه‌ نزیکتره‌، وه‌ك له‌ وه‌ی له‌ ترسنۆکی نزیک بێته‌وه‌. سه‌رکه‌شی زیاتر له‌ نازایه‌تییه‌وه‌ نزیکه‌، وه‌ك له‌ ترسنۆکی، نه‌م هاوکیشه‌یه‌ له‌ هه‌موو حاڵه‌تێکدا وه‌ك یه‌ك نییه‌ و به‌پێی جۆری ئاكاره‌که‌، چ چاک، چ خراپ ده‌گۆڕێ. ناوه‌ندی نێوان سه‌رکه‌شی و ترسنۆکی، که‌ نازایه‌تییه‌، وه‌ك ناوه‌ندی نێوان بێ شه‌رمی و ناپاکی نییه‌، له‌ ناوه‌ندی نه‌م دووانه‌دا ئاکاری چاک نییه‌.

دوای زانین و ناسینی چاکه‌ کارپێکردنی نه‌م چاکه‌یه‌ش به‌لای نه‌رستوو هه‌رجه‌، چونکه‌ مرۆڤ بوونه‌وه‌ رێکی کۆمه‌لایه‌تییه‌ و نه‌مه‌ش‌وای لێ ده‌کا له‌ ناو کۆمه‌لگه‌دا شێوازی ژیانی دیاری بکا، نه‌مه‌ش په‌یوه‌ندی به‌ سیاسه‌ته‌وه‌ هه‌یه‌ و سیاسه‌تیش به‌ دادگه‌رییه‌وه‌ گرێ ده‌دا و پێی وایه‌ ده‌بێ نه‌و دادگه‌ریه‌ بۆ هه‌مووان بێ. پڕۆسه‌ی سیاسه‌تیش پڕۆسه‌یه‌کی عه‌قلییه‌، بۆیه‌ نه‌رستو نه‌و چێژو خۆشییه‌ی که‌ به‌ره‌نجامی عه‌قل پامانه‌ جیا ده‌کاته‌وه‌ له‌و چێژه‌ی که‌ مرۆڤ له‌ خواردن و خواردنه‌وه‌دا هه‌ستی پێده‌کا، چێژی نه‌مانه‌ به‌رده‌وام نییه‌، به‌لام چێژی عه‌قل و چالاکییه‌

عەقەلئىيەكان بەردەوامەو كاتى نىيە، بەلای ئەرستقوۋ ئەو خۆشئىيە كە
 مرقۇ لەچالاكئىيە عەقەلئىيەكاندا دەيىبنى لەچىژە جەستەيىيەكاندا نايىبنى،
 ئاكارى ئازايەتى بۆئەوئى بچىتە قۇئاغى جى بەجىكرەنەو، دەبى
 بابەتئەك ھەبى تاكو مرقۇ ئازايەتئەكەى تىدا بەرجەستەبكا، بەلام چالاكى
 لۆزىكىو عەقلى مرقۇ دەتوانى بەتەنيا لەگەل خۇيدا ئەنجاميان بدا^(۳۷).

پىئاسەو بۆچوونى جىاجىيا، دەربارەى ئاكار ئەو ناگەيەنى، كە
 ئاكارو ك سۇفستايىيەكان بسۆى دەچن، مرقۇ پىئوانەى
 شتەكانەوئەوئى واما ئېكا، گومان لەبوونى ئاكارو ك پىئدرلوئىكى
 بابەتى وچەمكىتى نەگۆپ بگەين وپىئمان واپى لەدەرەوئى سىنورى
 غەريزەو ھەست سۆزىو عەقلى مرقۇ، ئاكارو بەھا شۆيىنگەبەكى نىيە.
 راستە مرقۇ بەھۆى ھەستو سۆزىو غەريزەو عەقلەو، مانايەك بەچەمكو
 گوئەزايەكان دەبەخشىو ئەمانىش بەئەندازەى ئەو سىنورىو تىروب
 تايىبەتمەندىيەى ھەيانە، ئەومانايانە دەبەخشىو گۆپانى كاتو شۆيىو
 ئاستى تىگەيشىو پادەى ھوشيارى مرقۇ پۆلىان ھەبە لە بەخشىنى
 ماناى جىاجىيا بەچەمكو گوئەزاكان. بەلام ئەمە ئەو ناگەيەنى، كە
 چەمكى بەھاو ئاكار لەخودى خۇيانداو بەدەر لە ھەلومەرجو كاتو
 شۆيىنگە جىاجىياكان، كەدەبنە ھۆى ئەوئى ماناى جىاجىيايان
 پىبەخشىن، خەسلەتو تايىبەتمەندى خۇيان نىيەو ناتوانىن بەتەنىشت
 پەھەندى گۆپاوى ئەو چەمكو گوئەزايانەو، پەھەندىكى نەگۆپىشىيان
 پىبەخشىن. دەشنى ئەوئى سۇفستايىيەكان باسى دەكەن،
 لەوپوانگەيەو بەراست بزانىن، كەمرقۇ ئەنجامى ناھوشيارىو
 بىتوانايىو لاوازى ئاستى تىگەيشىنى، بىتە پىئوانەى شتەكانو
 ئەمەشوا لەمرقۇ بكا ئوگمايىانە بىربكاتەوئەو ئەوئى بۆخۆى لەوكاتەدا

تاييه تي ههيه، له دهره وهی شوټنڪات ٿامادهيه و بهرده وام لهگه ٿيدا دهڙي.

لڙيڪي نيبه بانگه شهی فهيله سوفاني پڙشنگهري بڙ سرله نوي داپشتنه وهی چه مڪو گوته زاکان و په تکرينه وهی ٿاكارو به ها باوه کاني ٿو سرده مه، ڪه هه نديڪ له و بڙچون و پوانينانه عه قليه تي دوگمائي قه شه و پاپاکان به رهه ميان هيٺابوو، پاساوٽڪ بي بڙ ٿو وهی ڪه ٿيدي به پشت به ستن به عه قل مڙوڌ ده بيته خواهه ني ٿو ٿاكارو په وشته به زانهی مڙوڌ ده ڪه نه بهونه وه ريڪي چاڪه خوانو مڙوڌ له دهره وهی عه قل و توانا کاني خڙي، پٽويستي به به ها و ٿاڪاريڪي ديڪه نيبه. ٿاينيه کانپش بڙ ٿو وه نه هاتون سر له نوي مڙوڌ دروست بڪه نه وه. مڙوڌ پيش ٿاين و پڙشنگهري وه رهه رخانه کاني ديڪه، بهونه وه ريڪي دروستڪراو بهوه و پٽويستي به سر له نوي دروستڪردنه وه نيبه، به لڪو پٽويستي به وهيه پوانينه کاني ده ستڪاري بڪاو خڙي له و دوگمائيانه پڙگار بڪا، ڪه به رهه نجامي بي توانايي و ناهوشيارى خڙيه تي. راسته مڙوڌ خوازياري گورانيڪاري و به خشيني ماناي نوييه به چه مڪو گوته زاکان و مشت و مڙو ليدوان و گفتوگوي نيوان بيريارو فهيله سوفان بيرو هزي مڙوڌيان به چه ندين ماناو ليکدانه وهی جياجيا دهره ياره ي ژيان و بهون ٿاشناڪردوه. وه ڪ چون بيريارو فهيله سوفان بڙخويان له و مللاني تي فكري و فلهسه فييه ي نيوانيان، چالاڪي زياتريان به بيروهزي خڙيان داوه، خه لڪو

ڪرمه لگه شيان پويو به پوي پرسسپاروه لامي جڙاواجوڙ ڪريوته وه وٺاسوي بيرو هزي خه لکيان فرلوانتر ڪريوه. به لام ٿه مه ٿه وه ناگيه ني ڪه ميڙوو بهرده وام مڙوڌي به شيوه يڪ گڙپوه، ڪه مڙوڌي

دوینتی به ته ولوی به جی هیلرلوه وده سستکاری کردن و تیپه پاندنی مانا و
گوته باوه کان به و مه به سته نییه که سه رجه م مودال و پیدراوی نوی مژده
به خش و مایه ی ئاسوده بییه و نه وه ی ترانسیقن ویاوه، هه مووی مایه ی
نه هه متی و به شعه ی نه تیپه و ده بی مژده ده سته رداری سه ره به ریان بی.
زانا و بیرمه ندانی ئیسلامی به کاریگری فکری یونانی به چه ندین پوانین و
بوچسوونی جیا جیا له ئاکاریان پوانیه وه. هه ره که له کنیدی و
رازی و فارابی. . . هند، قسه یان له سه ر ئاکار کردوه. کنیدی
به ئاماده بوونی جالینوس له ئاکار ده نوی، کنیدی پیتی وایه، نابی مژده بو
له ده سته دانی نه وانه ی په یوه ندییان به لایه نی هه سته ی (الحسی) بییه وه هه یه
غه مباری، چونکه ئاره زووه هه سته کان به رده وام نابین و نیمه ش،
به پیچه وانه ی نه و سروشته ی هه یانه ده مانه وی به رده وام بن، نه مه ش
دوچار ی خه فته مان ده کا، بویه پتیو سته گرنگی به چالاکیه
عه قلبه کانغان بده یین، که نه وان خه سلته تی به رده وام بیان هه یه و
له ده سته مان ده رناچن و ده توانین به رده وام له گه لیاندا بین. رازی
له به رنه وه ی که پزیشک بووه، مامه له کردنی له گه له جه سته، چ
له شساغی و چ نه خۆشی جه سته وای لی کردوه که به هه مان شیوه مامه له
له گه له ئاکاریشدا بکاوده روونی مرقفی وه که جه سته ته ماشا کردوه، وه که
چۆن له ش نه خۆش ده بی و چاک ده بیته وه، ده روونی مرقفیش به هه مان
شیوه نه خۆش ده بی و چاکیش ده بیته وه.

به لای رازییه وه، سه رچاوه ی ئاکاری جوان عه قله و مژده به هۆی
عه قله وه ده توانی زالبی به سه ر په وشته نزم و ناپه سنده کاند،
که سه رچاوه یان هه وه س و ئاره زووی به ده، که مرقفوالی ده که ن دوا ی نه و
ئاره زووه خراپانه بکه وی. کاتیک پازی زالبیون به سه ر جه سته دا،

بەھۆکاریك دەزانن بۆ ئازادی عەقڵ و ئاسودەیی گیانی، مەبەستی
 لەوەنیە پێگەیەکی سۆفیگەرا بگرن و جەستە پەتباتەو، بەلکو
 پیتی وایە بەھۆی عەقڵ و فەلسەفەو مەقۇ دەتوانن زالبی بەسەرئەو
 ئارەزوو جەستەبیانەدا، کە مەقۇ بەرەو خراپەکاری دەبن. ھەرەھا
 رازی بەکەلگەورگرتن لەئەفلاتون بنەمای چیژ دیاری دەکا. کاتیک باسی
 چیژ دەکری، دەبی باسی ئازاریش بکری، چونکە چەشتن ھالەتیکە مەقۇ
 لەو ئازارە پزگاری دەکا، کەبەبی ئەو چەشتنە ھەستی پێدەکا. مەقۇ
 لەکاتی چەشتندا دەگەیتەو بۆ ھالەتی پێش ئازار چەشتن. پازی، بۆ
 پوونکردنەوێ زیاتری ئەمە، کەسێک بەنموونە دینیتەو، کەلەژیر
 سیبەریکا بوو و دوایی چوووە بەر ھەتاو گەرمای بوو، کاتیک
 دیتەو بەر سیبەرە کە تائەو کاتە ھەستکردن بەچیژو چەشتن بەردەوام
 دەبی تا دەگاتەو ھالەتی یەکەم جاری، کەلەبەر سیبەرە کەبوو.
 لێرەدا دەردەکەوێ کەبۆ تێگەشتن لە ئاکارو پەفتاری مەقۇ، تێگەشتن
 لەجەستە ی مەقۇ پێویستە. ئەگەر لەشساغی و تەندروستی مەقۇ ئەو بۆ
 جەستە ی مەقۇ نەخۆش نەبۆ ئازاری نەبی، ئەوا دەروون و ئاکاری
 مەقۇیش بەھەمان شتو، بووچاری نەخۆشی و چاکبوونەو دەبی ووەک
 چۆن نەخۆشی جەستە پێویستی بە چارەسەر، ئەوا لایەنی دەروونی
 مەقۇیش لەکاتی نەخۆشیدا پێویستی بە چارەسەر ھەیە. پۆ و کینەو
 ئیرەیی و خەم و خەفەت و چەندان نەخۆشی دیکە، کەپەیوەندییان
 بەلایەنی دەروونی و ئاکارەو ھەپێگا چارە ی جۆراجزیش ھەیە بۆ
 چارەسەریان. لەبەرەمبەر ئەم ئاکارانەدا کەبەنەخۆشی ناوژەدمان کردن
 ئاکاری چاکیش ھەیە، کە لەدڵنەرمی و لێبوردەیی و بەزەبیدا بەرجەستە
 دەبن.^{۱۲۳}

پيشانه دا شرڪي خويان جي به جي دهڪن. بڙيه پتيو سته هه رڪه سه به پتي توانو شار ه زايي شه واره ي خوي كه لڪي لئوه ريگيرئ تاكو شار له هه مو پويو كه وه به شه جيا جيا كانئ به يه كه وه گري بدرين. فارابي چه مكي ناوه ندواتا، نه زياده پوه ويكر دن وه كه مڙه ويكر دن له ناكار دا، كه چه مكني نه رستوي به گرنه ده زاني و پني چا كه په پره وي لئ بڪري. هه روه ها پتي وايه شه مش به موي به كار هينان و پراوه له سه ر كرن مروي ده توانئ بيكا ته ناكار يكي به رده وام له خوي داو له سه ري رابي.

فارابي له نتيوان نه فلاتون و نه رستوي پوانين و بچوونه كانئ ده رياره ي ناكارو چو نيتي به پتوه بردي شارو په يوه ندي نتيوان تاكه كانئ ده رده بري. شه گر نه رستو پوانگه ي بچوونه كانئ يونانيه و پتي وايه، خه لڪي يونان له چنه د چين و تويزيڪ پيڪ هاتون و هه نديكيان كويله ن و كويله ش به حاله تيكي سروشتي ده زاني، شه وا فارابي به كاريگه ري بيروكه ي كسره ويه تي نيراني، بيروكه ي پاشايه تي به رجه سته ده كا و پتي وايه سروشتيه كه هه ندي كه س ده بي پاشا بن و داوا له خه لكيش ده كا ملكه چي بن، چونكه وهك چو ن لاي نه رستو كويلايه تي سروشتيه، شه وا لاي فارابي پاشايه تي سروشتيه. كاتيڪ فارابي له شار ه كه يدا به راووردي نتيوان شه و سيسته مه ده كا كه له گه ر دو ندا هه په و شه مش به سه ر شار ه كه يدا پياده ده كا. له م بيروكه يه دا له شه فلاتون نزيك ده بيته وه و له نه رستو سوور ده كه ويته وه^{۱۲۵}.

عقل له نیوان کرانه ورو داخراندا

ننگر دان به پوانینو بوجوونی، نه ویرمه ندوفه یله سوفانه دا بنیتین، که عقل وک پتیدراوینکی سروشتی وگماکی پتناسه ده کن، نه و متعانه به ننگری گورانی عقلی داخړلو دوگما، به روه کرانه ووه وگوران که م ده بیتوه. به پتچوانه شه ووه، هندیك له بیراروفه یله سوف له ویاوه په دان که ننگری گورانی عقل به گشتی وعقلی دوگما به تاییه تی له حاله تیکه ووه بڼ حاله تیکي دیکه، چاوه پوانکرلوه.

گورانی مه لومهرج و بارودوخی سیاسی و نابوری و کومه لایه تی، پوځی دیار وناشکرای هیه، له گورانی عقلی هرگه لونه ته ووه و تاکینکی نه وگه لو نه ته ووه، له حاله تیکه ووه بڼ حاله تیکي دیکه. خویندنه ووهی عقلیه تی هرگه لونه ته ووه که له کاتیکه ووه بڼ کاتیکو له که سیکه ووه بڼ که سیکي دیکه ده گورپی. په یوه ندی مرؤف به سروشت و نه و ژینگه یه ی تییدا ده ژی چونتیتی عقل و بیرکردنه ووه مرؤف دیاری ده کا.

عقلی یونانی له پوانگه ی نه زموونه ووه په یوه ندی به سروشته ووه کړیوه و بوداوو دیارده گانی سروشت، له لای یونانیه کان له پوانگه ی نه و هوکارانه ووه لیکدراونه شه ووه که به روه نجامی چنه ند نه زموون و تافیکردنه ووه کی دیاریکرلو یوون، به لام عقلی عره بهی ووه ک جابری یاسی ده کا په هندی هه ست و سقز پوځی دیوه له م په یوه ندیه د^{۱۳۷}. ننگر عقلی عره بهی له خوده ووه به روه و بابت جولای کړدپی، نه و عقلی یونانی و له یواییدا نه وروپی سهره تا له له بابه تیان کولپوه ته ووه. عقل و پوانینی تاکه کانی کومه لکه چنه ده به روه نجامی بیرکردنه ووه و پامانی ناوه کی و خودی نه و تاکانه یه، نه و نه ده ش به روه نجامی نه و به ریه ککه و تن و مامه له یه یه که نه و تاکانه له که ل ژینگه و

ئەو كۆمەلگە يەى تىپىدا دەژىن لەلايەن قۆرمەلە دەبىى. ئەو بەر يەككە وتىن پەيوەندىيەى نىوان تاك و ئەو ژىنگە يەى تىپىدا دەژى، دەشى لەلايەك عەقلىكى داخراو بەرھەم بىتىنى و لەلايەكى دىگەوہ عەقلىكى كراوہ. عەقلى داخراو نايەوئى لەوچوارچىوہ و سىنورە دەرچى كەبەرەنجامى پەيوەندى نىوان تاك و سىروشت و ژىنگە قۆرمەلە بووہ و نايەوئى عەقلى باو تىپە پىتىنى بەچەندىن پاساوى جۆراو جۆرەوہ، پارىزگارى لەو پوانىن و بۆچوونانە دەكا، كەلەسەردەم و قۇناغى جىياجىادا نەوہكان يەك لەدواى يەك پاراستوويانە. يەككە لەو ھۆكارانەى وادەكا كەعەقلى ھەر كۆمەلگە يەك داخراوى بىمىنىتەوہ ترسان و سىلكردنەوہى ھەلگىرانى پەيامى چاكسازى و گۆپانە، بۆيە (كانت) ى فەيلەسوفى پۆشنىگەرى جەختى لەسەر ئەوہ دەكردەوہ كەمرۆڤە دەبىى بوپرانەو سەربەخۇميانە عەقلى خۇى بەكاربىتىنى^{۳۷}. كىشەى ھەلگىرانى پەيامى خودايى لەگەل كۆمەلگەكانىياندا ئەوہ بووہ، خەك بەئاسانى دەستبەردارى داپ و نەرىت و بۆچوون و پوانىنى باوك و باپىرانىان نەبوون. چ ھەلگىرانى پەيامى خودايى و چ فەيلەسوف و بىرپاران بەبەرامبەر پوانىن و بۆچوونىك كە پىچەوانەى پوانىن و بۆچوونى كۆمەلگە بووہ، پەيوە پەيوى كىشە و گىرفت بوونەوہ بەچەندىن شىنوازى جۆراو جۆرەيايە تىيان كراوہ. مەروڤەك چۆن بۆپاراستنى بوونى خۇى لەپەيوى جەستەيەوہ بەرپەرچى ھەر ھىرش و پەلامارتك دەداتەوہ كەبكرىتە سەرى، بۆپاراستنى عەقل و بۆچوونە عەقلى و فەكرىەكانىشى ئەو بەرگىرىيە دەكا. ئەو باوہ پەيوە بۆچوونانەى مەروڤەك دەربارەى ژيان و بوون لەلاى قۆرمەلە دەبن، تىكەل بەھەست و نەست و ھوشيارى دەبن و بەسۆزو خۆشەو سىستىيەوہ گوزارشى تىيان لەدەكا. ئەم سۆزو

دابي ٽو نه ڪ هه ٽاماده به گويٰ له ٽه وي ديكه بگري ٽو گفتوگوي له گه لدا
بكا، به لكو پوانين و بڙچونه ڪانيشي قبولده ڪا. عه قل له ٽه نجامي
ڪرانسه وه و چسالا ڪبووندا، زياتر سروشست و ده ورويه ر ده ناسي و
چه ڪ وواتاي ديكه به ديارده و بينراوه ڪاني نيو ژيان و بوون ده به خشى و
به پيچيه وانه وه ڪاتيڪ عه قل ده رگا له پوي به رامبه ر داده خدا،
له چوارچيويه ٽه و گوته زاو زانينانه دا ده مينيتته وه ڪه پيشتر به رهه م
هاتوون.

عه قليبتي ڪراوه و داخراو، تاييه ت نيه به تيڙيو فڪرو باوه پڙڪ، ٽه وي
ڪه ڪه سيڪي خاوهن عه قليبتي دوگما له ڪه سيڪي خاوهن عه قليبتي ٽيڪي
ڪراوه جيا ده ڪاتوه، دوو پوانين و فڪرو فلهسه فهي ليڪ جياي ٽه و دوو
ڪه سه نيه، به لكو له نيو يه ڪ جڙ فڪرو پوانين وٽاينندا، عه قليبتي
داخراو و ڪراوه هه يه. ٽه گهر دوو فڪرو پوانين و ٽاينني ليڪ جيا داخراوانه
مامه له له گه ل يه ڪديدا بڪهن و ٽه ميان ٽاماده نه بي ٽه وي ديكه
بخوڻيتته وه، ٽه وا له نيو لايه نگراني يه ڪ جڙ ٽاينني و فڪرو فلهسه فدا
عه قليبتي داخراو و ڪراوه هه يه. ناسي و ايزانين ڪه ڪه سيڪ هه لگري
فڪرو ٽايدو ٽوڙييه ڪ بي ٽو بانگه شه بڙ جڙه فلهسه فو پوانين ٽيڪ بكا، ٽه وا
له ژياني پڙانه و ڪرده يسي ٽه و ڪه سه دا، ٽه و پوانين و فڪره به رجهه سته
ده بي، ده شي زڙ جار به پيچيه وانه ي فڪرو پوانينه ڪه يه وه پهفتار بكا.
ٽاستي پڙشنبيري و پاده ي هوشباري و حاله تي سايڪولوڙي و بارود و خي
سياسي و ٽابوري و ڪڙمه لايه تي ليڪ جيا، ويته ي جيا به فڪرو پوانينه ڪان
ده به خشى. عه لي حه رب ده ٽي: ((فڪر به رهه مي ٽه زموني راسته قينه مانه،
نه ڪ له به رزييه وه دابه زي بڙ لامان))^{۱۸}. چوڻيتي مامه له ڪردني مرقه
له گه ل ٽه و فڪرو ٽايدو ٽوڙييه ي بانگه شه ي بڙ ده ڪا، ٽه و فڪرو پوانين و

نايدۇلۇڭزىيە بەرەو داخران يان كرانه وە دەبا. چۆڭىتى مامەلە كىرىن
ئەزمونە كانى ژيان فەكرىكى وەك فەكرى ماركسى بەرەو داخران يان
كرانه وە دەبا، ئەمە بۇ فەكرە كانى دىكە و فەكرى ئايىنىش راستە، بۇيە
راست نىيە فەكرىك بەشپە يەكى گىشتى و سەرتاپا گىر بە داخراو يان
كرانه وە نازەدە بىرى. دەشتى ھەندىك فەكرى پوانىن و لەيلە سوافانىش
لەبنە پەتداو لەخودى خۇياندا ھەلگىرى دىدىكى داخراو يان كرانه وە بن.
كاتىك ەقلى و فەكرىك بوچارى نەرجىسەت و بىروا بەخۇبوونىكى كۆيزانە و
بىبنە ما دەبى، ناتوانى بەئاسانى ئەو دەرگا و دەلاقانەى بەپوودا
بىرىنە وە كە بەپاساوى جۇراو جۇرە وە نايەوى بىيانكەتە و. ەقلىەتى
كرلوە بەپىچە وەنى داخراو، دەرگا و پەنجەرە كان داناخا و گوى لەفەكرى
بۇچوونى بەرامبەر دەگرى، چونكە لەو كە يىشتورە كە بەگوىگرتن
لەبەرامبەر و ئامادەكى بۇ گەفتوگرو بەيەكە وە دانىشتن و پاگىزىنە وە، ئەك
زىان بەفەكرى بۇچوونە كانى خۇى ناگەيەنى، بەلكى دەبىتە ھۇى كەشە و
چالاكى زىاتى ئەو ەقلىەت و فەكرەى بانگەشەى بۇ دەكا و لەناستىكە وە
دەكە بىننە ئاستىكى دىكە.

نقدجار عه قلی داخلو نه نجامی گړی خویه که مزانین، ده رگا داده خار
ناماده ی نالوگوپي فکري ومه عريفی نابي و نه وهی دیکه به زیاترو گه وړه تر
ده زانې له خوی و پتړولیه نه و جولن و نه م ناشیرینه و نه و زانوا نه م
نه زانه . . . به پتچه وانه شه وه هه ندی جار تووشی گړی خویه زلزانین
ده بی و خوی له بهرامبه به زاناترو به توانا ترو به جوانتر ده زانې، به بی
نه وهی په خنه ناراسته ی خوی بگا و ناته و او ییبه کانی خوی بیینی، به دوی
ناته و او ییبه کانی نه وی دیکه دا ده گه پي، به لام عه قلبه تیک که ده په وی
زیاتر له جیهان و بوون بگا و نادیاره کانی بق ناشکرابن و په دوی وه لامی

پرسپاره ڪاندا دهگهڙي، به لايه وه ناسايه له ده رگا ڪان بد او په نجه ره ڪان
بڪاته وه و پرسپاري ڪاو به نو اي وه لامدا بگهڙي.

ڪاٺيڪ عهڻي داخراو له ٿورهه بچ ڪوله ڪي خويدا
داده نيشي وپه نجه ره وه لاهه ڪان داده خا، نه مه به و مانايه نيه ڪه
نيد واز له وي ديه ڊيئي و قابل به و په خنه و ٽيپينيانه ي له به رام به
نه داخراوي و ٿورهه په ريزيه ي ناراسه ي ده ڪري. به لکو په خنه له وي
ديه ده گري و ٿومه تي ناب جهني ده داته پال و چاو په پواني ٿوه ي ٿوه ي
له ده ڪا، نه ويش وه نه مه په نجه ره ڪان داخراو له ٿورهه ڪي خوي
دانيشي. نه وي زياتر عهڻي داخراو به ره وه داخراوي ده باو له نه گهري
گوربان ٿوري ده خاته وه، پواني تاهه هه ندانه و پيدا ڪرنيه تي له سه
به ڪارهيتاني به ڪ ميڪانيزم و پوانگه ڪه به هوي وه خوي و ده وي به رو
نه وي ديه ڪي پي پئناسه ده ڪاو به چاوي هه به بچ بيتيني جيهان و به
رافه و به خويندنه وه هه به بچ ڇه مک و گوت زاو ديار ده ڪان و پي وايه
نه و رافه و خويندنه وانه به سن بچ ناسيني زيان و بوون و جگه له مانا باو
نه وي ديارو بينراوه، مانا و گوتراو ناديارن ڪي ديه بچ ليڪدانه وه و
رافه ي زيان و بوون.

بچ نه وي عهڻي داخراو خوي له و ٿورهه بچ و ڪوشه گير بوون ي
ٿيدا ده ٿي پرگار بڪا، پويستي به ڪر نه وه ي ده رگا و قبول ڪرني
گفتگو و بيروا ڪرينه وه به له گه له نه وي ديه دا. پويستي به
به ڪارهيتاني زياتر وزه و توانا ڪانه تي تاجيد ڪه له ڪوشه گيري و ٿورهه
په ريزدا نه ٿي. پويستي زياتر چالاڪيه عهڻي ڪانه گه ٿي پيدا له
ناسو ده لاهه و روانگه به ڪي ديه وه بچ زيان و ده وي به رپواني.

په راویز مکان

۱. الاسلام بین الشرق والغرب علی عزت بیکوفیچ ص ۶۳
۲. كانت ملامح عن حياته واعماله الفكرية. تالیف. د. عماد عبدالسلام رؤوف ص ۱۹.
۳. فلاسفة اوروبيون. من ديكرات الي برگسون. الدكتور موسى الموسوي.
۴. همان سه رچاوه ص ۱۷ - ۱۸.
۵. محمد عابد الجابري. نحن التراث. دار الطليعة. بيروت.
۶. قهيرانى فيكرى هاوچرخ. د. طه جابر العلوانى. وهركيزانى. ثيراهيم مهلازاده.
۷. نحن التراث. الدكتور محمد عابد الجابري ص ۲۸۷.
۸. همان سه رچاوه ص ۱۱۱.
۹. فريدريك نيتشه. عوسمان ياسين لا ۱۱۵.
۱۰. گولفارى په هه نند. ژماره (۹ - ۱۰) ي ۲۰۰۰ لا ۲۰۲.
۱۱. فريدريك نيتشه. عوسمان ياسين لا ۵۲.
۱۲. گولفارى هه ژان. ژماره (۶) ده سلاتو سيستم نورسييني. هسيمن قه رداغى لا ۱۹.
۱۳. ابن رشد، سيرة فكر. الدكتور محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية ص ۱۵۴.
۱۴. المسألة الثقافية في الوطن العربي. الدكتور محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية ص ۶۳ - ۶۴.
۱۵. المسألة الثقافية في الوطن العربي. محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية ص ۶۳ - ۶۷.

۱۶. پۇشنگەرى: تېزىكى ئايدۇلۇقى يان تېزىكى پەخەگىرە. پېيىن ھەردى.
گۇفارى پەھەند ژمارە (۱۱) سالى (۲۰۰۰).
۱۷. محاضرات جديدة في التحليل النفسي: سيجموند فرويد. ترجمة: جورج طرابيشي. ص ۲۱۶.
۱۸. گۇفارى پەھەند. ژمارە ۱۱ سالى ۲۰۰۰ ل ۶۷.
۱۹. گۇفارى پۇشنگەرى. ژمارە (۱۱ - ۱۲) ل ۱۰۲.
۲۰. مفامرة المنطق البنيوي. ابراهيم محمود ص ۲۲۳ - ۲۲۰ الجزء الاول.
البنيوية كما هي !
۲۱. استراتيجة التسمية. مطاع صفدى ص ۲۱۱. في نظام الانظمة المعرفية.
۲۲. له نيتوان مودېرنىو ئىسلامى سىياسى دا. ھەريوان وريا قانيع گۇفارى
پەھەند. ژ. ۱۱ ل ۲۹.
۲۳. محمد ارگون. اسلام. اوروييا. الغرب. ترجمة: اسهام. هاشم صالح ص ۲۵
۲۴. گۇفارى پەھەند. ژمارە ۹ - ۱۰ / ۲۰۰۰ مۇدىرنىتى: لەخەونى گۇرەنە
بۇخەونى مردن. پېيىن ھەردى لا ۱۸.
۲۵. كاريگىرى كەلتورى ئىوان لەسەركورد. عەنا قەرەداغى لا ۱۱۵.
۲۶. ھەمان سەرجاۋە لا پەپە.
۲۷. محمد ارگون. اسلام. اوروييا. الغرب. ترجمة: اسهام. هاشم صالح ص ۱۹ - ۲۵.
۲۸. پۇشنگەرى سەردەمى عەقلانىيەت. نووسىنى: جىنحلى نوئىيە رەگىپانى:
سەلام مارق. گۇفارى پۇشنگەرى ژمارە ۱۱ - ۱۲ ل ۱۳۸ - ۱۳۹.
۲۹. فلسفة هيجل. العقل في التاريخ. ترجمة: متقدم متعلق. د. امام عبدالفتاح
امام. دار التنوير. بيروت. ۱۹۸۳ ص ۴۹.
۳۰. فلسفة هيجل / فلسفة الروح. والترستيس. بيروت. لبنان ص ۵۴.
۳۱. ھەمان سەرجاۋە ص ۵۵.

٤٦. تكوين العقل العربي: نقد للعقل للعربي (١): للدكتور محمد عابد الجابري، مركز دراسات الوحدة العربية. ص ١٨.
٤٧. تكوين العقل العربي: نقد العقل للعربي (١): الدكتور محمد عابد الجابري، مركز دراسات الوحدة العربية. ص ٢٢.
٤٨. بيري پوست موديرنيزم: نازك حه: به شى يه كم. چاپى دووم: هه ولىز ٢٠٠٢ ل ٨٦.
٤٩. ثاينندلى، لىبورون، مده نيهت. وتوونز له گه ل د. عه بولكه ريم سروش، كوفارى هه ژان. ژماره (٩ - ١٠) ل ٢٢.
٥٠. ده رياره ي فلسفه ي شى سلام و پوشنگه ي. (وه لاميك بق كتيبه كى كاك مه لا به ختيان) ل ٢٢٣. له بالوكركولوه كانى نيوه ندى ره هه ند بق ليكوليه وه ي كوردى سالى ٢٠٠٢ نووسيني: مه ريوآن وريا قانيع.
٥١. وه عى و نازادى عه قلى مرؤف. نووسيني محمه د مرجه هيد شه بصتري، وه رگنپانى: شورش سلیمانپور. كوفارى ژيار: ژماره (١٠ - ١١) سالى ٢٠٠٢ ل ٧٧.
٥٢. المتقفون فى الحضارة العربية . د. محمد عابد الجابري مركز دراسات الوحدة العربية. الطبعة الثانية. بيروت. ٢٠٠٠ ص ٤٤.
٥٣. المتقفون فى الحضارة العربية. د. محمد عابد الجابري. ص ٤١. مركز دراسات الوحدة العربية. الطبعة الثانية ٢٠٠٠.
٥٤. الاتجاه العقلى فى التفسير. د. نصر حامد ابو زيد. للطبعة الثانية ١٩٨٢. دار التنوير للطباعة والنشر. ص ٢٢.
٥٥. الاتجاه العقلى فى التفسير. د. نصر حامد لبوزيد. الطبعة الثانية. ١٩٨٢. دار التنوير للطباعة والنشر. ص ٢٣ - ٢٤.
٥٦. الاتجاه للعقل فى التفسير. د. نصر حامد لبوزيد. الطبعة الثانية. ١٩٨٢. دار التنوير للطباعة والنشر. ص ٤٧.

۵۷. الاتجاه العقلي في التفسير. د. نصر حامد ابوزيد. الطبعة الثانية، ۱۹۸۲.
دار التنوير للطباعة والنشر. ص ۴۵.
۵۸. تكوين العقل العربي. نقد العقل العربي. للدكتور محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية. ص ۱۵ - ۱۶.
۵۹. همان سرچاوه لا ۳۰ - ۳۳.
۶۰. سرچاوه ی پیتشو لا ۷۶ - ۷۷.
۶۱. همان سرچاوه لا ۸۷ - ۸۸.
۶۲. عقلی کوردی و گوران: عقلی کهریم محمده لا ۴۹. چاپخانه سیما - سلیمان. ۲۰۰۳
۶۳. نقدی برقرائت رسمی اُز دین. (بهرلنها، چالشها، راه حلها).
- سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. نوبت چاپ. چاپ اول. ۱۳۷۹ ص ۳۳۱ محمد مجتهد شبستری.
۶۴. گوفاری په هوند. ژماره (۱۲ - ۱۳) سالی ۲۰۰۱ کومه لکاو منداله ناموکانی. . به اختیار عقلی. لا ۲۹.
۶۵. العقل الاخلاقي العربي. نقد العقل العربي (۴). د. محمد عابد الجابري ص ۲۶۱ - ۲۶۶ مرکز دراسات الوحدة العربية. الطبعة الأولى. بيروت، اذار / مارس ۲۰۰۱.
۶۶. همان سرچاوه ص ۱۱۰ - ۱۱۸.
۶۷. همان سرچاوه ص ۱۰۲ - ۱۱۵.
۶۸. العقل الأخلاق العربي. د. محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية. الطبعة الأولى. ۲۰۰۱ ص ۲۶ - ۳۹.

۶۹. فلسفه‌ی شایینو پیروده لای کانت. نویسنی د. عبدالله رحمان به‌دوی، وه رگنیرانی سامان علی، له‌بللوکروه‌کانی ده‌زگای چاپ و به‌خشی سرده‌م. ۳۶۷.
۷۰. مریوان‌ریا قانیج. ده‌سه‌لات و جیاوازی. کومه‌له‌وتار. چاپی دووهم ۲۰۰۱
۲۳۵۷
۷۱. العقل الأخلاقي العربي (نقد العقل العربي ۴). الدكتور محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية. الطبعة الأولى. بيروت. آذار- مارس ۲۰۰۱ ص ۵۵-۵۶
۷۲. همان سرچاوه و لاپه‌ره
۷۳. همان سرچاوه و لاپه‌ره ۲۵۸-۲۸۰
۷۴. له‌و دیو زنجیره‌کانی وه‌مه‌وه. نهریک فرۆم. وه‌رگنیرانی عبدالله‌امیوه‌یلی. ۲۰۰۲ سلیمان. چاپ و به‌خشی سرده‌م. ۱۸۲۷
۷۵. العقل الأخلاقي العربي (نقد العقل العربي ۴). الدكتور محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية. الطبعة الأولى. بيروت. آذار- مارس ۲۰۰۱ ص ۲۹۱-۳۰۰
۷۶. همان سرچاوه و لاپه‌ره ۳۴۵-۳۵۳
۷۷. تكوين العقل العربي: نقد العقل العربي(۱): الدكتور محمد عابد الجابري. مركز دراسات الوحدة العربية. ص ۲۸-۳۰.
۷۸. ده‌ریاره‌ی فلسفه‌ی ئیسلام و ریشنگری. (وه‌لامیک بۆ کتێبه‌که‌ی کاک مه‌لا به‌خشیان لا ۲۶۱. له‌بللوکروه‌کانی نیوه‌ندی په‌مه‌ند بۆ لیکۆلینه‌وه‌ی کوردی سالی ۲۰۰۲ نویسنی: مریوان‌ریا قانیج
۷۹. همان سرچاوه و لاپه‌ره ۲۵۹
۸۰. أسئلة الحقيقة مرهانات للفكر. علي حرب. دارالطبعة للطباعة والنشر. بيروت
۱۹۹۴ ص ۹

